
1081. sastanak, 31. mart 2010.

4 Ljudska prava

4.7 Koordinacioni odbor za ljudska prava (CDDH) –

Preporuka CM/Rec(2010)5 Komiteta ministara državama članicama o merama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta – Memorandum objašnjenja

Pripremio GR-H na svojoj sednici od 23. marta 2010. godine

Preporuka CM/Rec(2010)5 Komiteta ministara državama članicama o merama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta

MEMORANDUM OBJAŠNENJA

Ovaj memorandum objašnjenja pripremio je Sekretarijat, u saradnji sa predsedavajućim Komiteta eksperata za diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta (DH-LGBT).

I Uvod

Različita tela Saveta Evrope su u poslednjih skoro trideset godina usvojila brojne tekstove o ovom pitanju. Parlamentarna skupština (PSSE) usvojila je nekoliko preporuka Komitetu ministara od 1981. godine, a izveštaj naslovljen „Diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta“ trenutno je u pripremi u okviru Komiteta za pravna pitanja i ljudska prava. U martu 2007. godine Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope usvojio je Preporuku 211 (2007) o slobodi okupljanja i izražavanja lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba. Sam Komitet ministara usvojio je odgovore na pomenute preporuke Parlamentarne skupštine i Kongresa, a nedavno i razne odgovore na pitanja u pisanom obliku članica PSSE u kojima se ponovo naglašava načelo ravnopravnog uživanja ljudskih prava za sve, bez obzira na lična svojstva, kao što su seksualna orijentacija i rodni identitet, i uglavnom pokrivajući pitanja slobode izražavanja, okupljanja i udruživanja, i govora. Generalni sekretar i Komesar za ljudska prava izdali su nekoliko saopštenja za javnost u kojima osuđuju homofobiju i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u državama članicama Saveta Evrope. Komesar za ljudska prava takođe je posvetio deo svojih godišnjih izveštaja o aktivnostima, naročito za 2006. i 2008. godinu, problemu diskriminacije lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba, pripremvši veliki broj dokumenata o tim pitanjima.

U sistemu Evropske konvencije o ljudskim pravima, iako se na spisku osnova za diskriminaciju zabranjenih članom 14 Konvencije i njenim Protokolom br. 12 (opšta zabrana diskriminacije) izričito ne navodi seksualna orijentacija ili rodni identitet, taj spisak je otvoren i ne postoji ništa što bi sprečilo njihovo uključanje, u praksi, u zaštićena svojstva. Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu „Sud“) već je priznao da član 14 pokriva seksualnu orijentaciju², a izveštaj sa objašnjenjem uz Protokol br. 12 ukazuje da bi ovaj instrument pružio zaštitu od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije. Mada se to izričito ne navodi u pogledu rodnog identiteta, s razlogom se može smatrati da bi i on bio pokriven članom 14 i Protokolom br. 12. Sud je naveo da je, za potrebe člana 14, različito postupanje diskriminatorno ukoliko za njega ne postoji razumno i objektivno opravdanje, tj. ukoliko se njime ne želi postići legitiman cilj odnosno ako ne postoji razuman odnos srazmernosti između upotrebljenih sredstava i cilja koji se želi ostvariti³. Sud je nadalje smatrao da je polje slobodne procene koje se daje državama u takvim slučajevima koji zadiru u jedno od najintimnijih pitanja privatnog života usko i da moraju postojati naročito ozbiljni razlozi koji bi opravdali mešanje javnih

¹ Ovaj dokument je klasifikovan kao dokument sa „ograničenim pristupom“ dok ga ne razmotri Komitet ministara.

² V., *inter alia*, *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugala*, presuda od 21. decembra 2001. godine, i *Karner protiv Austrije*, presuda od 24. jula 2003. godine.

³ V. *Karner*, stav 37.

vlasti.⁴ Test srazmernosti ne zahteva samo da takvo mešanje, u načelu, odgovara postizanju željenog cilja: mora se i pokazati da je neophodno da se taj cilj postigne⁵.

Druge međunarodne organizacije takođe su izradile različite tekstove.

U okviru Evropske unije, član 13 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice izričito uključuje seksualnu orijentaciju na listu osnova za diskriminaciju, a član 21(1) Povelje o osnovnim pravima Evropske unije sadrži opštu antidiskriminacionu odredbu u kojoj se izričito pominje „seksualna orijentacija“ na listi zabranjenih osnova. Savet Evropske unije je usvojio direktivu kojom se uspostavlja opšti okvir za jednako postupanje pri zapošljavanju i radu⁶, a koja izričito obuhvata seksualnu orijentaciju, dok se trenutno razmatra predlog za direktivu o sprovođenju načela jednakog postupanja prema licima bez obzira na veru ili uverenje, invaliditet, starost ili seksualnu orijentaciju u drugim oblastima osim zapošljavanja. Sud pravde Evropskih zajednica (ECJ) takođe je imao priliku da odlučuje o određenom broju aspekata problema diskriminacije lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba,⁷ naročito o položaju transrodnih osoba u pogledu pristupa zapošljavanju i socijalnoj zaštiti. Prema praksi Suda, otpuštanje nekoga ko namerava da se podvrgne ili se već podvrgao promeni pola smatra se diskriminacijom na osnovu pola prema pravu Evropske zajednice.⁸ Na kraju, Agencija Evropske unije za osnovna prava (FRA) objavila je dva izveštaja pod nazivom „Homofobija i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta“.⁹

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS/ ODIHR) nedavno je objavila nekoliko izveštaja i dokumenata u kojima analizira određene aspekte pitanja diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u zemljama članicama OEBS: Godišnje izveštaje OEBS/ODIHR-a za 2006. i 2007. godinu na temu „Zločini iz mržnje u regionu OEBS-a: incidenti i odgovori“, koji sadrže delove o netoleranciji prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama; izveštaj OEBS-a od 9. marta 2009. na temu „Zakoni koji se odnose na zločine iz mržnje: praktični vodič“; Priručnik o ljudskim pravima i osnovnim slobodama osoblja oružanih snaga OEBS/ODIHR-a¹⁰, Izveštaj „Branitelji i braniteljke ljudskih prava u regionu OEBS-a: izazovi i primeri dobre prakse“ za period april 2007- april 2008.¹¹

U okviru Ujedinjenih nacija, Generalna skupština donela je 17. decembra 2008. godine deklaraciju, koju je podržalo 66 država,¹² kojom se osuđuju kršenja prava po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kao što su ubistva, mučenje, proizvoljna hapšenja i uskraćivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, uključujući pravo na zdravstvenu zaštitu. To je bila prva deklaracija o toj temi u okviru Generalne skupštine. Mehanizmi Ujedinjenih nacija koji pokrivaju ljudska prava – ugovorna tela i Savet za ljudska prava – sve se češće pozivaju da se bave pitanjima diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije.¹³ Uopšteno govoreći, zabrinutost zbog diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije sve se više uzima u obzir. Jedan od primera za to predstavlja napomena sa smernicama o zahtevima izbeglica koji se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet¹⁴, koju je objavio Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR) u novembru 2008. godine, dok je Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih nacija objavio opšte komentare o nediskriminaciji u ostvarivanju ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava navedenih u članu 2, stav 2, Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, ponavljajući da su seksualna orijentacija i rodni identitet neki od osnova za diskriminaciju koji su

⁴ V. Karner, stav 41, i *Schlumpf*, stav 115.

⁵ V. Karner, stav 41.

⁶ Direktiva Saveta 2000/78/EC d 27. novembra 2000. godine.

⁷ V. npr. predmet *P. protiv S. i Veća okruga Kornvol*, predmet br. C-13/94, presuda od 30. aprila 1996. godine (dostupno samo na engleskom), predmet *Sarah Margaret Richards protiv Državnog sekretara za rad i penzije*, predmet br. C-423/04, presuda od 27. aprila 2007. godine i predmet *K. B. protiv Agencije za penzije u Nacionalnoj zdravstvenoj službi i Državnog sekretara za zdravlje*, predmet br. C-117/01, presuda od 7. januara 2004. godine

⁸ V. *P. protiv S. i Veća okruga Kornvol*, stav 21. presude.

⁹ Homophobia and Discrimination on grounds of sexual orientation in the EU member states (Homofobija i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta) (1. deo – Pravna analiza i 2. deo – društvena situacija), dostupno na engleskom na: <http://www.fra.europa.eu>

¹⁰ Dostupno samo na engleskom na <http://www.osce.org/item/30553.html>

¹¹ Dostupno samo na engleskom na <http://www.osce.org/item/35711.html>

¹² Albanija, Andora, Argentina, Jermenija, Australija, Austrija, Belgija, Bolivija, Bosna i Hercegovina, Brazil, Bugarska, Kanada, Zelenortska ostrva, Centralnoafrička Republika, Čile, Kolumbija, Hrvatska, Kuba, Kipar, Češka, Danska, Ekvador, Estonija, Finska, Francuska, Gabon, Gruzija, Nemačka, Grčka, Gvineja Bisao, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Japan, Letonija, Lihtenštajn, Litvanija, Luksemburg, Malta, Mauricijus, Meksiko, Crna Gora, Nepal, Holandija, Novi Zeland, Nikaragva, Norveška, Paragvaj, Poljska, Portugal, Rumunija, San Marino, Sao Tome i Principe, Srbija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Švajcarska, „Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija“, Istočni Timor, Velika Britanija, Urugvaj i Venecuela. Sjedinjene Države Amerike takođe su se saglasile sa ovom izjavom u martu 2009. godine.

¹³ U predmetu *Toonen protiv Australije* (dopis br.488/1992, U.N. Doc CCPR/C/50/D/488/1992(1994)), Komitet za ljudska prava izričito je priznao da su prava lezbejki i gejeva zaštićena sistemom ljudskih prava Ujedinjenih nacija, naglašavajući da član 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR) pokriva „seksualnu orijentaciju“ pod pojmom „pol“ pomenutim u toj odredbi. U predmetima *Young protiv Australije* (dopis br. 941/2000, U.N. Doc. CCPR/C/78/D/941/2000(2003)) i *X protiv Kolumbije* (dopis br. 1361/2005, U.N. Doc. CCPR/C/89/D/1361/2005 (2007)), to stanovište je još jednom potvrđeno u pogledu diskriminacije protiv prava nadživelog istopolnog partnera na porodičnu penziju.

¹⁴ Dostupno samo na engleskom, Guidance Note on Refugee Claims Relating to Sexual Orientation and Gender Identity (Uputstvo o zahtevima izbeglica vezanim za seksualnu orijentaciju i rodni identitet), novembar 2008. godine, <http://www.unhcr.org/refworld/topic,4565c22547,,48abd5660,0.html>

zabranjeni Paktom, u kategoriji „drugi status“ .¹⁵ Takođe, Komitet UN za prava deteta jasno je stavio do znanja da Konvencija o pravima deteta zahteva da države ugovornice preduzmu odgovarajuće mere, uključujući mere zakonodavne prirode, kojima se obezbeđuje zaštita od diskriminacije dece na osnovu seksualne orijentacije.¹⁶ Komitet je takođe izrazio zabrinutost zbog toga što mlade homoseksualne i transrodne osobe ne dobijaju pristup odgovarajućim informacijama, podršci i neophodnoj zaštiti kako bi im se omogućilo da žive u skladu sa svojom seksualnom orijentacijom.¹⁷

Ovaj tekst je prvi instrument koji je sačinio Komitet ministara, a koji se posebno bavi pitanjem diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Na 1031. sastanku zamenika ministara od 2. jula 2008. godine, Komitet ministara je naglasio svoju privrženost, u deklaraciji, načelu jednakih prava i dostojanstva svih ljudskih bića, uključujući lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe. Imajući u vidu da su slučajevi diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kao i homofobije i netolerancije prema transrodnim osobama nažalost i dalje rasprostranjeni u Evropi, Komitet ministara je ponovio da se standardi tolerancije i nediskriminacije Saveta Evrope primenjuju na sva evropska društva i da diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta nije spojiva sa ovom porukom.

U tom kontekstu, Komitet ministara je dao Koordinacionom odboru za ljudska prava (CDDH) programski zadatak da sačini preporuku o merama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kako bi se obezbedilo poštovanje ljudskih prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba i promovisala tolerancija prema njima. Precizirano je da preporuka treba da ukazuje na mere koje je potrebno preduzeti u tom cilju, pod čime se podrazumeva da instrument koji će biti sačinjen ne treba da bude samo čvrsto utemeljen u standardima i načelima vezanim za ljudska prava već treba i da teži ostvarenju praktičnog cilja.

Komitet je takođe odlučio da pozove sve koordinacione odbore i druge komitete koji su uključeni u međuvladinu saradnju u Savetu Evrope da, u okviru svojih zadataka, dužnu pažnju u svojim sadašnjim i budućim aktivnostima posvete potrebi da zemlje članice izbegavaju i otklanjaju svaku diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i da daju predloge za konkretne međuvladine i druge aktivnosti osmišljene za jačanje, putem zakona i u praksi, jednakih prava i dostojanstva lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba, kao i za borbu protiv diskriminatornih stavova protiv njih u društvu.

Na svom 1048. sastanku, održanom 16. februara 2009. godine, Komitet ministara odobrio je programski zadatak, poveren Komitetu eksperata za diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta (DH- LGBT), pod nadležnošću CDDH. Komitet eksperata sastao se dva puta kako bi pripremio nacrt preporuke. On je odlučio da u dodatku Preporuci treba da se navedu načela koja proističu iz postojećih evropskih i drugih međunarodnih instrumenata, sa posebnim naglaskom na Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, u svetlu prakse Evropskog suda za ljudska prava. CDDH je odobrio predloženi tekst ove preporuke na svom 69. sastanku (24-27. novembar 2009. godine) i preneo ga Komitetu ministara, koji ga je usvojio.

II Komentari

Opšta razmatranja

Ovom preporukom pozivaju se zemlje članice da garantuju da se načela i mere izloženi u njenom dodatku primenjuju u domaćem zakonodavstvu, politikama i praksi u vezi sa zaštitom ljudskih prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba i podsticanjem tolerancije prema njima.

Polazna tačka za načela i mere izložene u Dodatku Preporuci jeste potreba za borbom protiv visokog stepena diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe zaista su vekovima bile i još uvek su izložene homofobiji, transfobiji i drugim oblicima rasprostranjene i trajne netolerancije – što dovodi do neprijateljskih akata u rasponu od socijalnog isključivanja do diskriminacije – širom Evrope i u svim oblastima života, na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Kao rezultat toga, ogroman broj ljudi mora da krije ili potiskuje svoj identitet i da živi život u strahu i nevidljivosti, čak i unutar sopstvene porodice.

¹⁵ V. dokument Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, stav 32:
http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.GC.20_fr.doc

¹⁶ Završna razmatranja Komiteta za prava deteta u vezi sa Velikom Britanijom (Ostrvo Man), 16. oktobar 2000. godine, dokument CRC/C/15/dodatak 134.

¹⁷ {0><}0{>}Završna razmatranja Komiteta za prava deteta u vezi sa Velikom Britanijom, 9. oktobar 2002. godine, dokument CRC/C/15/dodatak 188.<0}

Ova načela se u suštini zasnivaju na Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i Evropskoj socijalnoj povelji (uključujući revidiranu Povelju), ali upućuju, između ostalog, na Povelju o osnovnim pravima Evropske unije, međunarodne paktove o građanskim i političkim pravima i ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvenciju o pravima deteta i Konvenciju o statusu izbeglica, kao i na praksu relevantnih sudova i ugovornih tela. Samo one države članice koje su ratifikovale ove tekstove, koji čine temelj načela u preporuci, vezane su obavezama i sudskom praksom koji proizlaze iz njih. Ipak, iz tih važnih međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima može se izvući nadahnuće, i sve države članice podstiču se da poštuju načela i sprovede odgovarajuće mere za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i za podsticanje tolerancije. Ostale važne reference u celom tekstu upućuju na druge instrumente, uključujući Belu knjigu o interkulturalnom dijalogu, Evropsku sportsku povelju, Rezolucije Parlamentarne skupštine 1608 (2008) – *Samoubistva među decom i tinejdžerima u Evropi: ozbiljan problem javnog zdravlja* i 1660 (2009) – *Položaj branitelja i braniteljki ljudskih prava u državama članicama Saveta Evrope*, Preporuke Komiteta ministara državama članicama br. R (97)20 o „Govoru mržnje“, Rec(2001)10 o Evropskom kodeksu policijske etike i Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti, kao i Preporuku o opštoj politici Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI) br. 10 o borbi protiv rasizma i rasne diskriminacije u školi i kroz obrazovanje.

Akcija borbe protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta trebalo bi da počne preispitivanjem postojećih zakonskih i drugih mera koje bi neposredno ili posredno mogle dovesti do diskriminacije lica ili grupe lica po ovim osnovama. Ona bi zatim trebalo da obuhvati sprovođenje relevantnih istraživanja i prikupljanje i analizu relevantnih podataka kako bi se redovno i efikasno pratio uticaj zakonodavnih i drugih mera na pravo da se ne bude diskriminisan po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i kako bi se otklonila svaka neposredna ili posredna diskriminacija po ovim osnovama.

Očigledno je da će biti potrebno određeno vreme da bi se u potpunosti sprovela ova akcija, i mogu se predvideti različiti vremenski okviri za različita gorepomenuta pitanja. Takođe se podrazumeva da bi bilo potrebno ukinuti samo diskriminatorna ograničenja.

S tim u vezi, Evropski sud za ljudska prava konstatovao je u presudama u predmetima *Dudgeon protiv Velike Britanije*¹⁸ i *Norris protiv Irske*¹⁹ da održavanje na snazi zakona kojima se zabranjuje homoseksualna aktivnost u privatnosti predstavlja nastavak mešanja u pravo podnosioca predstavke na poštovanje njegovog privatnog života (koji je uključivao njegov seksualni život) čak i tamo gde zakon u pitanju više ne bi doveo do krivičnog gonjenja. Evropska komisija za ljudska prava koja je ranije postojala izjavila je u svom izveštaju o predmetu *Sutherland protiv Velike Britanije*,²⁰ da je samo postojanje zakona neposredno uticalo na privatni život podnosioca predstavke iako on nije zaista bio krivično gonjen niti mu je pretilo krivično gonjenje. U odgovoru na Preporuku 211 (2007) Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti, Komitet ministara je nadalje istakao da je „u nizu presuda,²¹ Sud naglasio da je bilo kakva diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije u suprotnosti sa Konvencijom. Sve države članice moraju da poštuju Konvenciju kada primenjuju domaće zakone, posebno u svetlu prakse Suda“.²²

Što se tiče mera kontrole, jedna od opcija može da bude da države članice usvoje i delotvorno sprovede periodične akcione planove na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou i pokazatelje za merenje rezultata i napretka u njihovoj primeni.

Pored toga, trebalo bi usvojiti i efikasno primenjivati konkretne mere u cilju borbe protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kako bi se obezbedilo poštovanje ljudskih prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba i podsticala tolerancija prema njima. Države članice bi trebalo da obezbede da njihove zakonodavne i druge mere budu odgovarajuće za borbu protiv diskriminacije po tom osnovu i da usvoje i efikasno sprovede sveobuhvatnu strategiju, uključujući dugoročne programe obrazovanja i podizanja svesti usmerene na rešavanje problema diskriminatornih ili predrasudom obeleženih stavova i ponašanja u javnosti i na ispravljanje predrasuda i stereotipa (uz npr. jasne političke poruke usmerene ka javnosti, uključujući i medijske poslenike).

Države članice bi trebalo da obezbede da žrtve imaju delotvoran pristup pravnim lekovima pred nacionalnim vlastima, čak i ako je povredu izvršilo lice koje je postupalo u službenom svojstvu. Ti lekovi bi trebalo da budu delotvorni, srazmerni i odvrtaćajući, uključujući, kada je to potrebno, dodelu odgovarajuće odštete

¹⁸ *Dudgeon protiv Velike Britanije*, presuda od 22. oktobra 1981. godine, serija A br. 45, str. 21, stav 41. To je bio prvi predmet u kome su Komisija i Sud zauzeli stanovište protiv postojanja zakona kojima se kriminalizuje homoseksualnost.

¹⁹ *Norris protiv Irske*, presuda od 26. oktobra 1988. godine, serija A br. 142, str. 18, stav 38.

²⁰ *Sutherland protiv Velike Britanije*, br. 25186/94, izveštaj Komisije od 1. jula 1997. godine, nepublikovan, u kome se kritikuje postojanje zakona kojima se utvrđuje viša minimalna starosna granica za stupanje u homoseksualne odnose i heteroseksualne odnose.

²¹ Naročito, *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugala*, presuda od 21. decembra 1999. godine; *L. i V. protiv Austrije*, presuda od 9. januara 2003. godine; *Karner protiv Austrije*, presuda od 24. jula 2003. godine; *B.B. protiv Velike Britanije*, presuda od 10. februara 2004. godine.

²² Odgovor koji je Komitet ministara usvojio 16. januara 2008. godine na 1015. sastanku zamenika ministara - CM/Cong(2008)Rec211 final.

žrtvama diskriminacije. One bi takođe trebalo da preduzmu mere kako bi se obezbedilo da žrtve budu svesne postojanja takvih pravnih lekova.

Države članice se takođe pozivaju da obezbede, odgovarajućim sredstvima i inicijativama (uključujući internet), da se sadržaj ove Preporuke, uključujući i njen Dodatak, distribuiraju što je šire moguće u cilju informisanja lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba o njihovom pravu na jednako postupanje, ali i radi podizanja svesti u celokupnoj državnoj upravi, institucijama za sprovođenje zakona, uključujući pravosuđe i zatvorski sistem, nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava, obrazovni sistem i sistem zdravstvene zaštite, kao i među predstavnicima zaposlenih i poslodavaca u javnom i privatnom sektoru, medijima i relevantnim nevladinim organizacijama.

Što se tiče delovanja u skladu sa Preporukom, vlade država članica pozivaju se da preispitaju njenu primenu, preko Komiteta ministara, tri godine nakon njenog usvajanja.

I. Pravo na život, bezbednost i zaštitu od nasilja

A. „Zločini iz mržnje“ i drugi „incidenti motivisani mržnjom“

1 - 2. Zločini iz mržnje predstavljaju krivična dela počinjena na osnovu stvarnog ili pretpostavljenog pripadništva žrtve određenoj grupi, najčešće definisanoj na osnovu rase, veroispovesti, seksualne orijentacije, rodnog identiteta, nacionalnosti, etniciteta, invalidnosti, itd.²³ Za potrebe ove preporuke, termin „*incident motivisan mržnjom*“ koristi se da bi se obuhvatio svaki incident ili čin – bilo da je definisan u domaćem zakonodavstvu kao krivično delo ili ne – protiv ljudi ili imovine koji su odabrani kao meta zbog svoje stvarne ili pretpostavljene veze sa nekom grupom ili pripadništva grupi. Termin je dovoljno širok da obuhvati niz ispoljavanja netolerancije od incidenata niskog nivoa motivisanih predrasudama do krivičnih dela.²⁴ „Zločini iz mržnje“ i drugi „incidenti motivisani mržnjom“ veoma su traumatični za žrtve i zajednicu kojoj one pripadaju, a još je potresnije, sa stanovišta žrtve, to što je nad žrtvom izvršeno takvo krivično delo zbog nepromenljivog osnovnog obeležja njenog identiteta.²⁵ Ta dela, međutim, takođe ugrožavaju samu osnovu demokratskog društva i vladavine prava, u smislu da predstavljaju napad na osnovno načelo jednakosti u dostojanstvu i pravima svih ljudskih bića, kao što je propisano članom 1. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija. Lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe meta su mnogih takvih krivičnih dela ili incidenata. Prema izveštaju OEBS/ODIHR-a „*Zločini iz mržnje u regionu OEBS-a: incidenti i odgovori*“,²⁶ homofobična krivična dela ili incidente često obeležava visok stepen surovosti i brutalnosti, što često uključuje teška premlaćivanja, mučenje, sakaćenje, kastraciju ili čak seksualni napad, a mogu dovesti i do smrtnog ishoda. Ona mogu imati oblik oštećenja imovine, uvreda ili verbalnih napada, pretnji i zastrašivanja.

Podrazumeva se da će najpogodnije mere i postupci u slučaju zločina iz mržnje ili incidenta motivisanog mržnjom zavisiti od važećih nacionalnih propisa i od okolnosti slučaja, tj. da li je u pitanju kršenje nacionalnih krivičnih, građanskih ili upravnih zakona ili drugih propisa (disciplinski postupci i dr.). Pojmovi kao što su „istraga“ i „sankcije“, stoga bi trebalo da se, imajući to u vidu, tumače u širem smislu, s obzirom na okolnosti slučaja.

Zakonske mere za borbu protiv ovih krivičnih dela od vitalnog su značaja. Osuđujući diskriminatorne motive, one šalju signal prestupnicima da pravedno i humano društvo neće tolerisati takvo ponašanje. Priznavanjem štete nanete žrtvama, one tim ljudima i njihovoj zajednici daju sigurnost da će biti zaštićeni sistemom krivičnog pravosuđa. Pored toga, postojanje takvih zakona čini zločine mržnje ili druge incidente motivisane mržnjom vidljivijima i olakšava prikupljanje statističkih podataka, što je, zauzvrat, od značaja za osmišljavanje mera za njihovo sprečavanje i suzbijanje.

U zakonodavstvu se zločini iz mržnje generalno kažnjavaju težom kaznom pošto je delo izvršeno sa diskriminatornim motivom. Neuzimanje u obzir predrasude kao motiva izvršenja krivičnog dela može predstavljati posrednu diskriminaciju prema ESLJP.

²³ U uvodu u izveštaj OEBS-a: *Hate Crime Laws – A Practical Guide (Zakoni o zločinima iz mržnje – praktični vodič)*, (str. 7) gde se krivična dela iz mržnje opisuju kao „Krivična dela motivisana netrpeljivošću prema određenim grupama u društvu“. OEBS/ODIHR takođe daje „radnu definiciju“ u svom godišnjem izveštaju za 2006. godinu, gde je zločin mržnje „svako krivično delo, uključujući dela protiv lica i imovine, gde se žrtva, objekti ili meta pristupa biraju zbog svoje stvarne ili pretpostavljene veze, povezanosti, pripadnosti, podrške ili članstva u nekoj grupi“. V. takođe definiciju koju je dalo Ministarstvo unutrašnjih poslova Velike Britanije: <http://www.homeoffice.gov.uk/crime-victims/reducing-crime/hate-crime/> ili Ministarstvo pravde SAD – Biro za pravnu pomoć: *A Policymaker's Guide to Hate Crimes (Vodič za zločine mržnje za kreatora politike)*: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bja/162304.pdf>.

²⁴ V. godišnji izveštaj OEBS-a za 2006. godinu, str. 9, http://www.osce.org/publications/odihr/2007/09/26296_931_en.pdf

²⁵ V. izveštaj OEBS-a : *Zakoni o zločinima mržnje – praktični vodič*, str. 42:

http://www.osce.org/publications/odihr/2009/03/36671_1263_en.pdf

²⁶ V. Godišnji izveštaj OEBS-a za 2006. godinu, str. 53-54.

²⁷ Države članice trebalo bi da obezbede da prilikom određivanja kazne predrasuda koja se odnosi na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet kao motiv izvršenja može da bude uzeta u obzir kao otežavajuća okolnost. One bi nadalje trebalo da obezbede da se takvi motivi evidentiraju kada sud odluči da izrekne težu kaznu.²⁸ Najmanje 14 država članica Saveta Evrope su već u svoje zakonodavstvo uvrstile seksualnu orijentaciju kao otežavajuću okolnost prilikom izvršenja krivičnog dela.²⁹

Štaviše, na osnovu mnogih izveštaja izgleda da se na malo tih krivičnih dela ili incidenata žrtve žale ili da ih prijavljuju policiji ili bilo kom organu javne vlasti. Verovatnoću da će to da učine dodatno umanjuje činjenica da neprijateljstvo prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama mogu iskazivati sami policajci, bilo kada žrtva ode u policijsku stanicu ili na inicijativu samog policajca.³⁰

Pravo na zaštitu države od svih oblika nasilja ili povređivanja zajemčeno članovima 2 i 3 Konvencije podrazumeva uvođenje delotvornih istražnih mehanizama u slučaju upotrebe smrtonosne sile ili nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja, bilo da je izvršeno od strane predstavnika države ili privatnih lica.

Sud je već uvideo da će za tvrdnje o nasilnim aktima diskriminatorne prirode možda morati da se usvoji poseban postupak za prikupljanje dokaza. U jednom od predmeta koji je rešavao Sud je naveo da nije isključeno da se mera može smatrati diskriminatorskom na osnovu dokaza o njenom uticaju (nesrazmerno dejstvo predrasude na određenu grupu), čak i ako ona nije posebno usmerena na tu grupu.³¹ Kada je upotreba nasilja motivisana homofobičnom ili transfobičnom diskriminacijom, članovi 2 i 3 u vezi sa članom 14 (prava i slobode predviđeni Konvencijom koji se uživaju bez diskriminacije) trebalo bi da navedu države da preduzme razumne mere da utvrde ulogu koju igraju navodne predrasude i da, shodno tome, obezbede da bude povučena razlika kako u pravnom sistemu tako i u praksi između slučajeva gde je upotrebljena prekomerna sila i onih koji uključuju zločine iz mržnje. Države bi trebalo da ulože posebne napore da istraže sve homofobične ili transfobične konotacije u činu nasilja, tim više jer se u praksi može desiti da je teško dokazati homofobični ili transfobični motiv. Pošto se diskriminatorski motivi teško dokazuju, kvalitet istraga je tim važniji. Slično tome, obaveza da se istraže slučajevi sa rasističkim konotacijama mora biti ispunjena bez diskriminacije, kako se zahteva članom 14 Konvencije.³² Takve obaveze su jasno primenljive kada je krivično delo motivisano seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom osobe.

3. Zemlje članice bi trebalo da uvedu odgovarajuće mere da podstaknu žrtve i svedoke zločina iz mržnje ili drugih incidenata motivisanih mržnjom po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta da prijavljuju ta dela. Takve mere mogle bi da uključuju:

a. izradu i distribuciju jednostavne i razumljive definicije „zločina iz mržnje“, uključujući motiv seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, usmerene na širu javnost tako da se ta krivična dela češće prijavljuju i to policijskim službama koje registruju pritužbe;

b. uspostavljanje programa obuke kako bi se obezbedilo da različite institucije za sprovođenje zakona, uključujući i pravosudni sistem, poseduju znanja i veštine potrebne da se žrtvama i svedocima obezbede adekvatna pomoć i podrška;

²⁷ *Angelova i Iliev protiv Bugarske*, br. 55523/00, presuda od 26. jula 2007. godine, stav 115: "[P]rilikom istraživanja nasilničkih incidenata državne vlasti imaju dodatnu obavezu da preduzmu sve razumne korake da razobličie svaki rasistički motiv i da utvrde da li su etnička mržnja ili predrasude možda igrali ulogu u događajima. Ne učiniti to i odnositi se prema rasno motivisanom nasilju i brutalnosti isto kao prema slučajevima koji nisu rasistički obojeni značilo bi ne obzirirati se na posebnu prirodu dela koja su naročito destruktivna po osnovna prava. Nepraviljanje razlike u rešavanju situacija koje se međusobno suštinski razlikuju može predstavljati neopravdano postupanje nespojivo sa članom 14 Konvencije".

²⁸ U Praktičnom vodiču OEBS-a (op. cit.) naglašava se (str. 36) da se u pojedinim državama razlozi za povećanja kazni ne beleže javno, što zakon uveliko lišava njegove simboličke i statističke vrednosti.

²⁹ Kao primer, u članu 132-77 Krivičnog zakonika Francuske navodi se da „*će u slučajevima predviđenim zakonom kazne izrečene za krivično delo ili prekršaj biti strože kada je prestup počinjen zbog seksualne orijentacije žrtve*“. Agencija za osnovna prava Evropske unije beleži da je 10 država članica Evropske unije uključilo seksualnu orijentaciju kao otežavajuću okolnost pri izvršenju krivičnog dela. To su Belgija, Danska, Španija, Francuska, Holandija, Portugal, Rumunija, Finska, Švedska i Velika Britanija. V. *Homophobia and Discrimination on grounds of sexual orientation in the EU member states (Part I – Legal analysis)* (Homofobija i diskriminacija zbog seksualne orijentacije u državama članicama EU (1. deo – pravna analiza)), str. 122, dostupno na http://www.fra.europa.eu/fraWebsite/products/publications_reports/pub_cr_homophobia_0608_en.htm

Kad je reč o državama članicama Saveta Evrope, to su takođe učinile Andora, Hrvatska, Island i Norveška.

³⁰ V. izveštaj FRA – 2. deo, str. 46-47.

³¹ *Hugh Jordan protiv Velike Britanije*, br. 24746/94, § 154, 4. maja 2001. godine

³² V. argumentaciju Suda u predmetu *Nachova i drugi protiv Bugarske*, presuda od 26. februara 2004. godine, stavovi 155-162, u vezi sa ubistvima sa rasističkim konotacijama: „Pravo na život prema članu 2 Konvencije i zabrana diskriminacije uopšte, a posebno rasne i etničke diskriminacije, prema članu 14 odražava osnovne vrednosti demokratskih društava koja sačinjavaju Savet Evrope. Dela motivisana etničkom mržnjom koja dovode do lišavanja života potkopavaju temelje tih društava i zahtevaju posebnu budnost i delotvoran odgovor vlasti“. Nadalje, nepraviljenje razlike u načinu na koji se rešavaju situacije koje se međusobno suštinski razlikuju može da predstavlja neopravdano postupanje nespojivo sa članom 14 Konvencije (V., *mutatis mutandis*, *Thlimmenos protiv Grčke* [GC], br. 34369/97, stav 44, ECHR 2000-IV).

- c. stvaranje posebnih jedinica zaduženih, između ostalog, da istražuju krivična dela i incidente vezane za seksualnu orijentaciju ili rodni identitet i uvođenje posebnih oficira za vezu za održavanje kontakta sa lokalnim zajednicama u cilju negovanja odnosa poverenja;
- d. stavljanje posebnog naglaska na uspostavljanje nezavisnog i delotvornog mehanizma za prijem i istraživanje izveštaja o zločinima iz mržnje ili incidentima motivisanim mržnjom za koje se tvrdi da su ih počinili pripadnici snaga za sprovođenje zakona, naročito tamo gde seksualna orijentacija ili rodni identitet predstavlja jedan od motiva;
- e. uvođenje sistema anonimnih pritužbi ili pritužbi preko interneta ili korišćenje drugih sredstava lakog pristupa i omogućavanje izveštavanja od strane trećih lica u cilju prikupljanja informacija o učestalosti i posebnoj prirodi tih incidenata;

Pored toga, države članice bi trebalo da preduzmu korake da obezbede da se prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama postupa bez diskriminacije unutar institucija za sprovođenje zakona i drugih institucija uspostavljenih sa ciljem podsticanja prijavljivanja od strane žrtava i svedoka zločina iz mržnje ili incidenata motivisanih mržnjom tako što će se obezbediti kodeksi dobrog ponašanja i obuka. One takođe treba da preduzmu korake kako bi se osiguralo da se homofobična ili transfobična dela, uključujući dela mučenja ili nečovečnog i ponižavajućeg postupanja, kao što su seksualno zlostavljanje, neopravdano temeljni telesni pregledi i upotreba omalovažavajućeg jezika, izbegavaju u tim strukturama i da se – gde je to moguće – koriste disciplinski mehanizmi ili mehanizmi krivičnih sankcija.

4. Evropska konvencija o ljudskim pravima strogo zabranjuje upotrebu mučenja ili bilo kog drugog nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja (član 3). Lica koja su lišena slobode, uključujući lišavanje slobode u psihijatrijskim ustanovama, pod nadležnošću i odgovornošću državnih organa, posebno su ugrožena i vlasti imaju dužnost da ih zaštite, bilo od postupaka državnih službenika bilo od postupaka drugih lica lišenih slobode. To tim pre važi za lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe, koji su još ugroženiji od određenih zlopotreba i češće bivaju podvrgnuti zastrašivanju, nasilju, ponižavanju, seksualnom zlostavljanju, silovanju i drugim oblicima zlostavljanja. Države bi trebalo da obrate posebnu pažnju na te situacije, da obezbede da se obaveze koje proističu iz prakse Suda poštuju i da uvedu adekvatne i delotvorne postupke za utvrđivanje disciplinske ili krivične odgovornosti onih koji su odgovorni za takve postupke ili za nedostatke u vršenju nadzora nad mestima u kojima se nalaze lica lišena slobode..

Kada je o transrodnim osobama reč, vlasti bi trebalo da obrate posebnu pažnju na izbor zatvora (muškog ili ženskog) kako bi se adekvatno zaštitio i poštovao rodni identitet pojedinca koji treba da bude zatvoren. Značaj subjektivnog izbora pojedinca neraskidivo je povezan sa objektivnim kriterijumima bitnim za identitet te osobe. Stoga poštovanje rodnog identiteta u ovom kontekstu ne podrazumeva pravo pojedinca da proizvoljno izabere svoj rodni identitet. U slučajevima kada zvanični dokumenti nisu dovoljni da se utvrdi izbor zatvora, vlasti bi trebalo da sprovedu objektivnu procenu slučaja, uzimajući u obzir ne samo subjektivni izbor pojedinca i zvanične dokumente već i npr. status napretka u procesu promene pola.

5. Da bi borba protiv diskriminacije bila moguća, od vitalnog je značaja sprovesti relevantna istraživanja i prikupljati podatke o diskriminatornim merama i postupcima, naročito kada se radi o „zločinima iz mržnje“ i „incidentima motivisanim mržnjom“ koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, uzimajući u obzir pravo na poštovanje privatnog života. Komesar za ljudska prava je tako primetio pomanjkanje podataka o položaju transrodnih osoba u Evropi, posebno u zemljama članicama koje ne pripadaju EU.³³

Takvi instrumenti bi trebalo da idu dalje od pukog beleženja incidenata i da budu od koristi za buduće inicijative da se spreče takvi incidenti i podigne svest javnosti o tome šta homofobična i transfobična agresija podrazumeva, kao i za razvoj adekvatnih mera za borbu protiv nje. Države članice bi stoga trebalo da se opreme delotvornim instrumentima za analizu podataka i informacija kako bi bolje kvantitativno i kvalitativno razumele diskriminaciju prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama, naročito kada se radi o zločinima mržnje. Takođe treba aktivno da podstiču istraživanje prirode i uzroka neprijateljskog ili negativnog odnošenja prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama, sa ciljem da se formulišu delotvorne politike za borbu protiv tih pojava.

B. „Govor mržnje“

6-8. U svojoj Preporuci br. R (97) 20 od 30. oktobra 1997. godine o „Govoru mržnje“, Komitet ministara konstatovao je da termin „govor mržnje“ treba shvatiti tako da obuhvata sve oblike izražavanja kojima se šire, podstiču, promovišu ili opravdavaju rasna mržnja, ksenofobija, antisemitizam ili drugi oblici mržnje zasnovani na netoleranciji, uključujući diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama. Za potrebe ove Preporuke, izraz „govor mržnje“ pokriva takve oblike izražavanja motivisane mržnjom koje god sredstvo izražavanja da se koristi, uključujući internet i sve druge nove medije.

Kao što se ističe i u Beloj knjizi o interkulturnom dijalogu, javna rasprava mora da poštuje kulturnu različitost.³⁴ Javno izražavanje rasizma, ksenofobije ili bilo kog drugog oblika netrpeljivosti, bilo od strane pojedinaca u vršenju javne funkcije ili pripadnika civilnog društva, trebalo bi da bude odbačeno i osuđeno, u skladu sa odgovarajućim odredbama Evropske konvencije o ljudskim pravima, uključujući član 17. Homofobične javne izjave javnih ličnosti posebno su zabrinjavajuće u smislu da negativno utiču na javno mnjenje i pothranjuju netrpeljivost.

U istoj preporuci, Komitet ministara tvrdi da „javne vlasti i javne institucije (...) imaju posebnu obavezu da se uzdržavaju od izjava, posebno za medije, koje bi se s razlogom mogle shvatiti kao govor mržnje (...) ili kao drugi oblici diskriminacije ili mržnje zasnovane na netoleranciji. Takve izjave trebalo bi da budu zabranjene i javno odbačene kad god se pojave.“ (1. načelo). Istovremeno, važno je da mešanje u slobodu izražavanja bude „usko ograničeno i da se primenjuje zakonito i nesamovoljno na osnovu objektivnih kriterijuma [i] i da podleže nezavisnoj sudskoj kontroli“ (3. načelo).

Sud je izjavio da „ko god ostvaruje slobodu izražavanja preuzima „dužnosti i odgovornosti“ čiji opseg zavisi od njegovog položaja i tehničkih sredstava koja koristi“³⁵, a ostvarivanje tih sloboda može da podleže ograničenjima, naročito radi zaštite prava drugih.³⁶ Sud je takođe smatrao da, iako član 10 ostavlja malo prostora za ograničavanje političkog govora ili debate, ostvarivanje slobode izražavanja od strane izabranih političara koji su u isto vreme nosioci javnih funkcija u izvršnoj vlasti podrazumeva posebnu odgovornost.³⁷ Ti pojedinci moraju da ostvaruju tu slobodu uzdržano, imajući, dakle, u vidu da državni službenici, čije zaposlenje i karijera zavise od njihovog odobravanja, mogu njihove stavove smatrati uputstvima.

Shodno tome, države članice trebalo bi da se postaraju da javne vlasti i tela – na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou – budu svesni svoje obaveze da se uzdržavaju od izjava, naročito za medije, za koje bi se s

³³ Ljudska prava i rodni identitet, Pitanja koja treba razmotriti, Komesar za ljudska prava, 29. jula 2009. godine, str. 9: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstranetServlet?Index=no&command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1331143&SecMode=1&DocId=1433126&Usage=2>

³⁴ U odeljku 5.1 Bele knjige navodi se, *inter alia*, da „bi države trebalo da imaju robustno zakonodavstvo kojim bi se „govor mržnje“ i rasistički, ksenofobični, homofobični, antisemitski, islamofobični i antiromski ili drugi iskazi stavili van zakona tamo gde se njima podstrekuje mržnja ili nasilje.“

³⁵ *Handyside protiv Velike Britanije* od 7. decembra 1976. godine, serija A br. 24, str. 25, stav 49.

³⁶ Član 10 § 2 Konvencije.

³⁷ *Baczowski i drugi protiv Poljske*, br. 1543/06, presuda od 3. maja 2007. godine, stavovi. 98-99.

razlogom moglo pretpostaviti da bi mogle da proizvedu efekat izazivanja, širenja ili podsticanja mržnje ili drugih oblika diskriminacije lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba. Prilikom razgovora sa predstavnicima različitih sektora civilnog društva, uključujući i privatna preduzeća, sindikate i udruženja poslodavaca, političke organizacije ili druge NVO, kao i filozofske ili verske zajednice, javni službenici i drugi predstavnici države trebalo bi takođe da nastoje da promovišu toleranciju i poštovanje prema lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama, između ostalih, kao i korišćenje odgovornog i nenasilnog govora;

Potrebno je shvatiti da borba protiv govora mržnje ne mora da zahteva sistematsku kriminalizaciju svakog iskaza motivisanog netolerancijom, kao i da će najpogodnije mere i postupci zavisiti od važećih domaćih propisa i od okolnosti svakog slučaja.

U Preporuci Komiteta ministara br. R (97) 21 o medijima i promovisanju kulture tolerancije naglašava se značaj profesionalnih postupaka medija i njihova obaveza da štite različite grupe i pojedince od negativnih stereotipa ili da objavljuju njihove pozitivne doprinose društvu. Medijske organizacije, uključujući i one koje deluju na internetu, trebalo bi podsticati da u sopstvenoj praksi promovišu kulturu poštovanja, tolerancije i različitosti kako bi se izbegle negativne i stereotipne predstave o lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama i korišćenje ponižavajućih materijala ili seksističkog jezika. Praksa razvijena u pojedinim zemljama podrazumeva izradu kodeksa ponašanja za nediskriminatorno bavljenje pitanjima vezanim za lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe. Još jedna dobra praksa koju treba podsticati podrazumeva organizovanje kampanja za podizanje svesti u medijima kojima bi se promovisale pozitivne predstave o lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama.

Imajući u vidu sve veći značaj interneta i teškoće u otkrivanju i kažnjavanju onih koji upražnjavaju „govor mržnje“ na internetu, države članice bi trebalo da uspostave ili održavaju čvrst i adekvatan pravni okvir koji bi se primenjivao na nove medije i usluge ili komunikacione mreže, uključujući i oblast „govora mržnje“ na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.³⁸ Takve mere trebalo bi preduzimati u skladu sa zahtevima propisanim članom 10 § 2 Konvencije, tako da mešanje u slobodu izražavanja bude što ograničenije, predviđeno zakonom i srazmerno cilju koji se teži postići. Države bi trebalo između ostalog da:³⁹

- obezbede da seksualna orijentacija i rodni identitet budu obuhvaćeni odgovarajućim tekstovima u vezi sa kriminalizacijom prekršaja počinjenih putem interneta i da krivično gone odgovorna lica;
- podstiču posebne mere kojima bi se izbeglo širenje homofobičnih materijala, pretnji ili uvreda na internetu uz nadzor internet stranica od strane pružalaca pristupa;
- unaprede međunarodnu saradnju i uzajamnu pomoć između pravosudnih organa u borbi protiv širenja materijala motivisanih mržnjom, uključujući i materijale zasnovane na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu, preko interneta.

II. Sloboda udruživanja

9. Sud je konstatovao da je pozitivna obaveza država da obezbede stvarno i delotvorno poštovanje slobode udruživanja i okupljanja „od posebnog značaja za lica koja imaju nepopularne stavove i pripadnike manjina, jer su podložniji viktimizaciji“.⁴⁰

Izveštaj Komiteta za pravna pitanja i ljudska prava PSSE od 24. februara 2009. godine o „Položaju branitelja i braniteljki ljudskih prava u državama članicama Saveta Evrope“ otkriva da, iako su se aktivnosti branitelja i braniteljki ljudskih prava koji zastupaju prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba u velikoj meri intenzivirale u poslednjih nekoliko godina u državama članicama Saveta Evrope, taj trend je naišao na veoma snažno protivljenje i ti pojedinci su izloženi posebno visokom riziku.⁴¹ Izveštaj OEBS-a pod nazivom „*Branitelji i braniteljke ljudskih prava u regionu OEBS-a: izazovi i primeri dobre prakse*“⁴² pokazuje da prepreke slobodi udruživanja mogu imati oblik odbijanja registracije, raspuštanja, isterivanja ili pretnji isterivanjem iz prostorija, oštećenja ili napada na prostorije, kampanja kleveta i zloupotreba poreza. U izveštaju se dalje navodi mogućnost represivnih mera: krivične sankcije za neregistrovane aktivnosti, neopravdano krivično gonjenje, zahtevi za previsokim taksama za registraciju i ponovnu registraciju, provere, revizije ili istrage od strane državnih funkcionera i neopravdano ili čak nezakonito oporezivanje.

Svakome bi trebalo da bez diskriminacije bude omogućeno da osniva i dobija odobrenje za osnivanje udruženja koja prenose informacije lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama ili

³⁸ V. takođe, u tom pogledu, *Dopunski protokol uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu u vezi sa kriminalizacijom dela rasističke i ksenofobne prirode počinjenih preko računarskih sistema*, Serija sporazuma Saveta Evrope br. 189.

³⁹ Već se Dopunskim protokolom uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu od 30. januara 2003. godine utvrđuje načelo da dela rasističke i ksenofobne prirode koja se distribuiraju preko računarskih sistema moraju biti kriminalizovana.

⁴⁰ V. na primer *Baczkowski i drugi protiv Poljske*, op. cit., stav 64.

⁴¹ §§ 31-32 izveštaja.

⁴² http://www.osce.org/publications/odihr/2008/12/35711_1217_en.pdf, str. 19 et seq.

informacije o njima ili koja olakšavaju komunikaciju među njima i zastupaju njihova prava. Države bi trebalo da obezbede da se pojmovi javnog reda, javnog morala, javnog zdravlja ili javne bezbednosti ne zloupotrebljavaju kako bi se ograničilo ostvarivanje prava na slobodu udruživanja u tom pogledu. Odbijanje da se registruje udruženje trebalo bi da se zasniva na objektivno opravdanoj i valjano obrazloženoj odluci na koju je moguće uložiti žalbu. Države u kojima zakoni ili praksa zabranjuju osnivanje organizacija koje se zalažu za ljudska prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba trebalo bi da ukinu te zakone ili tu praksu i da dozvole mogućnost ponovnog registrovanja tamo gde je naređeno raspuštanje.⁴³ Države ne bi trebalo samo da se uzdržavaju od mešanja u aktivnosti tih udruženja koje za posledicu ima diskriminatorno ograničavanje ostvarivanja njihovog prava na slobodu udruživanja, već i da preduzimaju odgovarajuće korake kako bi obezbedile da takve organizacije deluju slobodno, da, kada je to neophodno, brane njihove interese i da olakšavaju i podstiču njihov rad. Države bi takođe trebalo da ih angažuju na partnerskoj osnovi u formulisanju i sprovođenju javnih politika, tako da se njihov glas može čuti.

10. Pristup javnim sredstvima namenjenim za nevladine organizacije trebalo bi da bude zajemčen bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. NVO bi trebalo da budu slobodne da traže i primaju priloge – donacije u gotovini ili naturi – ne samo od javnih vlasti u sopstvenoj državi već i od institucionalnih ili pojedinačnih donatora, kao i od drugih državnih ili multilateralnih tela, podležući jedino zakonima koji se generalno odnose na carinu, devizno poslovanje i pranje novca, kao i zakonima o finansiranju izbora i političkih partija.⁴⁴

11. Kako je podsetila Parlamentarna skupština,⁴⁵ oni koji brane ljudska prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba spadaju među branitelje i braniteljke ljudska prava koji su najizloženiji napadima i zlostavljanju zbog svog identiteta ili zbog problema kojima se bave. U skladu sa Deklaracijom Komiteta ministara od 6. februara 2008. godine o akciji Saveta Evrope da se unapredi zaštita branitelja i braniteljki ljudskih prava i promovišu njihove aktivnosti,⁴⁶ države članice bi trebalo da preduzmu delotvorne mere za zaštitu, promociju i poštovanje branitelja i braniteljki ljudskih prava i da obezbede poštovanje za njihove aktivnosti, kao i da stvore okruženje pogodno za njihov rad, omogućavajući pojedincima, grupama i udruženjima da slobodno obavljaju aktivnosti, na pravnoj osnovi, u skladu sa međunarodnim standardima i da promovišu i da se zalažu za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, bez ikakvih ograničenja osim onih koja su odobrena Evropskom konvencijom o ljudskim pravima.

To može da obuhvati, na primer, omogućavanje braniteljima i braniteljicama ljudskih prava da se povezuju jedni s drugima kao i sa nacionalnim nezavisnim institucijama za ljudska prava i ombudsmanima, medijima, braniteljima i braniteljicama ljudskih prava u drugim zemljama i međunarodnim organizacijama, i podsticanje učešća branitelja i braniteljki ljudskih prava u obukama,, na međunarodnim konferencijama i drugim aktivnostima u cilju unapređenja ljudskih prava.

Takođe je u vezi s tim važno da države članice obezbede brzu pomoć i mere zaštite branitelja i braniteljki ljudskih prava koji su u opasnosti u trećim zemljama, npr. svojim prisustvom i posmatranjem suđenja gde je to potrebno i/ili, ukoliko je to izvodljivo, izdavanjem hitnih viza.

12. Države članice se snažno podstiču da razvijaju aranžmane za saradnju sa organizacijama za odbranu ljudskih prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba, razmenu informacija i valjane prakse o načinima za sprečavanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i promovisanje poštovanja i tolerancije. Države se takođe pozivaju da se uključe u aktivnosti podizanja svesti u cilju podsticanja klime poverenja i uzajamnog poštovanja između pripadnika zajednica i javne uprave. Države članice bi trebalo da se na odgovarajući način konsultuju sa organizacijama koje brane ljudska prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba o usvajanju i sprovođenju mera koje mogu uticati na njihova ljudska prava.

III. Sloboda izražavanja i mirnog okupljanja

13. Pravo na slobodu izražavanja, a posebno na deljenje s drugima i izražavanje sopstvenog identiteta, od suštinskog je značaja za podsticanje različitosti i tolerancije u društvu.⁴⁷ Sud je u više navrata presudio da sloboda izražavanja i mirnog okupljanja ne važi samo za informacije ili ideje koje se povoljno primaju ili se

⁴³ V. *Predsednička partija Mordovije protiv Rusije* (presuda od 5. oktobra 2004. godine); *Ujedinjena komunistička partija Turske i drugi* (presuda od 30. januara 1998. godine); *Mitropolitska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije* (presuda od 13. decembra 2001. godine) ili *Ujedinjena makedonska organizacija Ilinden – PIRIN i drugi protiv Bugarske* – presuda od 20. oktobra 2005. godine i praćenje izvršenja ovih presuda od strane Komiteta ministara (v. na primer dokument CM/Inf/DH(2007)8 od 7. februara 2007. godine).

⁴⁴ V. s tim u vezi Preporuku CM/Rec(2007)14 Komiteta ministara državama članicama o pravnom statusu nevladinih organizacija u Evropi.

⁴⁵ V. Rezoluciju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope 1660 (2009) – Položaj branilaca ljudskih prava u državama članicama Saveta Evrope, stav 5.

⁴⁶ Deklaracija Komiteta ministara o akciji Saveta Evrope za unapređenje zaštite branilaca ljudskih prava i promovisanje njihovih aktivnosti (*usvojeno 6. februara 2008. godine na 1017. sastanku zamenika ministara*).

⁴⁷ Odgovor Komiteta ministara od 16. januara 2008. godine na Preporuku 211 (2007) Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope.

smatraju neuvredljivim ili izazivaju ravnodušnost, već i za one koje vređaju, šokiraju ili uznemiravaju. „Takvi su zahtevi pluralizma, tolerancije i slobodoumlja bez kojih nema demokratskog društva“.⁴⁸

Svako mora da ima pravo na slobodu izražavanja i mirnog okupljanja, bez diskriminacije, uključujući i diskriminaciju na osnovu njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. To pravo uključuje pravo na izražavanje identiteta ili ličnosti kroz govor, ponašanje, odeću, telesne karakteristike, izbor imena, ili na bilo koji drugi način, kao i slobodu da se traže, primaju i daju informacije i ideje svih vrsta, uključujući i informacije i ideje vezane za ljudska prava, seksualnu orijentaciju i rodni identitet, putem bilo kog medija.⁴⁹

Države bi trebalo da preduzmu odgovarajuće korake da podstaknu primanje i prenos informacija i ideja vezanih za seksualnu orijentaciju i rodni identitet, uključujući aktivnosti kojima se podržavaju ljudska prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba, objavljivanje materijala, izveštavanje u medijima, organizovanje i/ili učešće na konferencijama i širenje i pristup informacijama o bezbednoj seksualnoj praksi. One takođe treba da podstiču pluralizam i nediskriminaciju u medijima u vezi sa pitanjima seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

14. U okviru država članica Saveta Evrope uočeno je da ostvarivanje slobode izražavanja i mirnog okupljanja od strane lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba i organizacija koje ih predstavljaju ponekad izaziva neprijateljstvo koje ponekad čak dovodi do zabrane parada „ponosa“ ili nasilnih napada na demonstrante, pri čemu policija ne pruža zaštitu tim demonstrantima. U mnogim slučajevima primećeno je da vlasti, uprkos tome što imaju pozitivnu obavezu da zaštite svoje građane od diskriminacije, zapravo odobravaju, aktivno podržavaju ili čine te nepravde, podstičući time homofobične ili transfobične stavove i delovanje.⁵⁰

15. To znači da vlasti imaju pozitivnu obavezu da preduzimaju delotvorne mere radi zaštite i obezbeđivanja poštovanja lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba koje žele da se okupljaju i izraze sebe, čak i ako su njihovi stavovi nepopularni ili ih ne deli većina stanovništva. Lokalne vlasti, sudovi, policija i nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava, uključujući i ombudsmane, tako imaju obavezu da štite pravo na slobodu izražavanja i mirnog okupljanja i lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba i organizacija koje brane prava tih lica.

Kad je o organima za sprovođenje zakona posebno reč, treba napomenuti da je Komitet ministara u svojoj Preporuci od 19. septembra 2001. godine o Evropskom kodeksu policijske etike⁵¹ naveo da policija, u obavljanju svoje delatnosti, „uvek mora imati na umu osnovna prava svih, kao što su sloboda mišljenja, savesti, veroispovesti, izražavanja, mirnog okupljanja, kretanja i mirnog uživanja imovine“ i da „pripadnici policije moraju postupati sa integritetom i poštovanjem prema javnosti i sa posebnim obzirom prema položaju pojedinaca koji pripadaju posebno osetljivim grupama“.

16. Iako Konvencija dozvoljava ograničavanje ostvarivanja slobode izražavanja i okupljanja, takva ograničenja moraju biti propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti i javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, radi zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.⁵² Države članice bi trebalo da obezbede da se ti pojmovi ne zloupotrebljavaju kako bi se ometalo ostvarivanje slobode mišljenja i izražavanja u znak podrške lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba. Štaviše, prema utvrđenoj praksi Evropskog suda za ljudska prava, mirne demonstracije, za podršku prava bilo lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba bilo nekih drugih lica, ne mogu se zabraniti jednostavno zbog postojanja stavova koji su neprijateljski prema demonstrantima ili idejama koje zastupaju. Naprotiv, država ima obavezu da preduzima razumne i adekvatne mere da bi omogućila da se zakonite demonstracije mirno održe.⁵³

Sud je u svojoj praksi presuđivao da neki protest „može da nervira ili vređa osobe koje se protive idejama ili stavovima koje on nastoji da promovise. Učesnici moraju, međutim, biti u stanju da održe protest bez straha da će biti izloženi fizičkom nasilju od strane svojih protivnika; [...] U demokratiji pravo na održavanje kontrademonstracija ne može da se proširi na osujećivanje ostvarivanja prava na demonstriranje“.⁵⁴

⁴⁸ *Handyside protiv Velike Britanije*, 7. decembar 1976. godine, br. 5493/72, 1 EHRR 737, stav 49.

⁴⁹ Član 19 Međunarodnog pakta UN o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966. godine; Član 19 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima.

⁵⁰ Izveštaj FRA, op. cit., „Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU member states: Part II“ (Homofobija i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u državama članicama EU: 2. deo), str. 54-58.

⁵¹ Preporuka Komiteta ministara Rec(2001)10 o Evropskom kodeksu policijske etike koji je Komitet ministara usvojio 19. septembra 2001. godine na 765. sastanku zamenika ministara, stavovi 43 i 44.

⁵² V. takođe OEBS/ODIHR – Venecijanska Komisija „Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly“ („Smernice o slobodi mirnog okupljanja“), naročito stav 69.

⁵³ Odgovor Komiteta ministara od 16. januara 2008. godine na Preporuku 211 (2007) Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope, stav 3.

⁵⁴ *Plattform „Ärzte für das Leben“ protiv Austrije*, presuda od 21. juna 1988. godine, serija A br. 139, str. 12, stav 32.

U svakom slučaju, svako ometanje ostvarivanja slobode izražavanja trebalo bi da bude „usko ograničeno i primenjeno zakonito i nesamovoljno na osnovu objektivnih kriterijuma“ i trebalo bi da „podleže nezavisnoj sudskoj kontroli“.⁵⁵

17. Javne vlasti bi na svim nivoima trebalo podsticati da javno osuđuju – pre svega u medijima – svako nezakonito mešanje u pravo pojedinca ili grupe pojedinaca da ostvaruju slobodu izražavanja i mirnog okupljanja, uključujući i slučajeve kada zainteresovane strane žele da odbrane ciljeve lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba i da podrže ostvarivanje tog prava, i time što bi, ako je to neophodno, zajedno sa njima demonstrirali.

IV. Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života

18. Pravo na slobodu seksualnog izražavanja, kao element privatnog života, zaštićeno je članom 8 Konvencije. Sud najoštrije osuđuje ne samo postojanje zakona kojima se kriminalizuju istopolni seksualni odnosi između dve odrasle osobe u privatnosti,⁵⁶ već i zakone kojima se propisuje jedna starosna granica za stupanje u takve odnosa i druga za heteroseksualne odnose.⁵⁷ Sud je takođe presudio da je polje slobodne procene koje se državama pruža u ovoj oblasti usko pošto je to jedan od najintimnijih aspekata privatnog života neke osobe.

Države bi trebalo da, shodno tome, stave van snage svaki zakon koji kriminalizuje istopolne seksualne odnose između dve odrasle osobe i da osiguraju da njihovi zakoni propisuju isti minimalni uzrast za saglasnost za stupanje u takve odnose kao i za heteroseksualne odnose. Takođe bi trebalo da se postaraju da ukinu sve odredbe krivičnog zakonodavstva koje, zbog svoje formulacije, mogu da se primenjuju diskriminatorno ili čiji bi obim mogao dovesti do toga da ljudi budu zaustavljeni i pregledani zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

19. Države članice bi trebalo da obezbede da javne institucije, a naročito institucije nadležne za sprovođenje zakona ne prikupljaju, skladište ili na neki drugi način koriste lične podatke koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet neke osobe,⁵⁸ osim u slučajevima kada je to neophodno u konkretne, zakonite i legitimne svrhe.

To se naročito odnosi na svaku krivičnu evidenciju, dosije ili spis ili bilo koji drugi dokument koji se odnosi na krivičnu istragu (na primer, spisi koji sadrže informacije o seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu lica saslušanih u svojstvu žrtve, svedoka ili izvršioca u postupku), kao i postojeće posebne dosjee o lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama. Postojeći dosjei koji sadrže takve informacije trebalo bi da preispitani kako bi se obezbedilo neposredno uništavanje dosijea koji nisu u skladu sa tim načelima.⁵⁹

Naravno, korist od prikupljanja statističkih podataka o diskriminatornom ponašanju i drugim krivičnim delima protiv lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba motivisanim njihovom seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom nije nespojiva sa potrebom da se zaštite lični podaci koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet – što je legitiman cilj – pod uslovom da se ti statistički podaci prikupljaju anonimno ili da se učine anonimnim čim više ne budu neophodni u prepoznatljivom obliku. Oni bi trebalo da, u svakom slučaju, služe samo u te svrhe i ni u kom slučaju ne smeju da se koriste za donošenje odluka ili mera vezanih za lica na koja se ti podaci odnose ili da bi se dopunili ili ispravili postojeći spisi koji imaju nestatističku svrhu.⁶⁰

20-21. Dve oblasti koje predstavljaju problem za transrodne osobe jesu kriterijumi podobnosti za postupke promene pola i pitanje zakonskog priznavanja.

Kao što je potvrđeno u Preporuci Komiteta ministara Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti, „i žene i muškarci moraju da imaju pravo o kome se ne može pregovarati da donose odluke o sopstvenom telu, uključujući i odluke o polnim i reproduktivnim pitanjima. Takvo priznanje mora se

⁵⁵ Preporuka Komiteta ministara br. R (97) 20 o „govoru mržnje“.

⁵⁶ *Dudgeon protiv Velike Britanije*, br. 7525/76, presuda od 22. oktobra 1981. godine; *Norris protiv Irske*, presuda od 26. oktobra 1986. godine; i *Modinos protiv Kipra*, presuda od 23. aprila 1993. godine. V. takođe *A.D.T. protiv Velike Britanije*, br. 35765/97, 30. jul 2000. godine, u kojoj je Sud utvrdio da zakon Ujedinjenog Kraljevstva kojim se zabranjuju homoseksualni odnosi između muškaraca u privatnosti uz učešće više od dva partnera predstavlja kršenje Konvencije.

⁵⁷ V. takođe presude *L. i V. protiv Austrije* i *S. L. protiv Austrije*, od 9. januara 2003. godine.

⁵⁸ U Preporuci Komiteta ministara Rec (2001) 10 o Evropskom kodeksu policijske etike navodi se da će se policija mešati u pravo pojedinca na privatnost samo kada je to strogo neophodno i samo da bi postigla legitiman cilj. Prikupljanje, skladištenje i korišćenje ličnih podataka od strane policije sprovodiće se u skladu sa međunarodnim načelima zaštite podataka i, pogotovo, biće ograničeno na obim neophodan za ostvarivanje zakonskih, legitimnih i konkretnih ciljeva. Policijski registar koji sadrži podatke koji se odnose na privatni život mora da zadovolji kriterijume iz člana 8 Konvencije.

⁵⁹ Kao što je već predviđeno u Preporuci Parlamentarne skupštine 924 (1981) iz 1981. godine.

⁶⁰ Preporuka Komiteta ministara br. R(97)18, od 30. septembra 1997. godine, „u vezi sa zaštitom ličnih podataka prikupljenih i obrađenih za statističke potrebe“ načela 3.3 i 4.1. V. takođe o toj temi izveštaj Agencije o osnovnim pravima, 1. deo, str. 145-148.

ogledati u razvoju, implementaciji, pristupu, praćenju i evaluaciji zdravstvenih usluga i u istraživačkim prioritetima.⁶¹

U nekim zemljama, pristup službama za promenu pola uslovljen je postupcima kao što su ireverzibilna sterilizacija, hormonska terapija, preliminarni hirurški postupci, a ponekad i dokaz sposobnosti osobe da duži period vremena živi sa svojim novim polom (tzv. „iskustvo iz stvarnog života“). U tom smislu, trebalo bi preispitati postojeće kriterijume i procedure kako bi se uklonili oni kriterijumi koji su nesrazmerni. Treba naročito napomenuti da kod nekih osoba možda nije moguće, iz zdravstvenih razloga, izvršiti svaki hormonski i/ili hirurški korak koji je potreban. Slična razmatranja se primenjuju i na pravno priznavanje promene pola, što može biti uslovljeno brojem procedura i prethodnih kriterijuma, uključujući i promene fizičke prirode.

Sud se već duži niz godina bavi pitanjem pravnog priznavanja novog rodnog identiteta postoperativnih transseksualaca. U predmetima *B. protiv Francuske* od 25. marta 1992. godine i, posebno, *Christine Goodwin protiv Velike Britanije*, Sud je utvrdio da odbijanje države da pravno prizna završenu promenu pola predstavlja kršenje člana 8.

Države tako imaju pozitivnu obavezu da zakonski priznaju novi identitet transseksualne osobe⁶² koja je prošla kompletnu promenu pola. To uključuje izdavanje službenih dokumenata, kao što su izvodi iz matične knjige rođenih, lične karte, vozačke dozvole, pasoši, kartice i brojevi socijalnog osiguranja, izborne liste i zemljišne i poreske knjige. Sud je naglasio da je od „ključnog značaja“ da se Konvencija tumači i primenjuje na način koji njena prava čini praktičnim i delotvornim, a ne teoretskim i prividnim.⁶³ Države imaju obavezu da izdaju npr. nove izvode iz matične knjige rođenih, a i nezvanični dokumenti koje izdaju nevladine agencije, kao što su diplome, potvrde o zaposlenju, dokumenti o osiguranju ili bankarski dokumenti trebalo bi, prema potrebi i na zahtev, da budu izmenjeni u skladu sa novim polnim identitetom tih osoba.

Države bi takođe trebalo da obezbede da procedure za zakonsku promenu pola i imena osobe budu brze, transparentne i pristupačne i da poštuju fizički integritet osobe i njen privatni život (tako da nijedna treća strana ne može da sazna za promenu pola).

22. Transrodne osobe imaju pravo da sklope brak sa osobom čiji je pol suprotan njihovom novom, promenjenom polu, pod uslovom da je njihova promena pola priznata u skladu sa važećim zakonom i stavovima 20 i 21. Sud je uvideo da lica koja su prošla kompletnu promenu pola imaju pravo da sklope brak i izrekao je odluku da određivanje pola u domaćem pravu, za potrebe sklapanja braka, kao pola registrovanog na rođenju predstavlja ograničenje koje narušava samu suštinu prava na brak.⁶⁴ Sud je dalje konstatovao da, iako se tekst člana 12 izričito poziva na pravo muškarca i žene da sklope brak, sud nije ubeđen da se i dalje može pretpostaviti da ti termini moraju da se odnose na određivanje pola putem čisto bioloških kriterijuma.⁶⁵ Slično tome, odbijanje da se dodeli penzija nevenčanom transrodnom partneru žene (pošto par nije mogao da se venča zbog zakona o promeni pola) uključene u penzijski plan na osnovu kojeg su beneficije mogle da se isplaćuju samo njenom živom supružniku, predstavlja diskriminaciju na osnovu pola prema pravu Evropske zajednice, kako je presudio ESP.⁶⁶

23. Tamo gde domaće zakonodavstvo dodeljuje prava i obaveze nevenčanim parovima, države članice bi trebalo da obezbede da se to nediskriminatorski primenjuje i na istopolne parove i na parove različitog pola. Sud je, na primer, već razmatrao niz konkretnih pitanja, zauzevši stanovište da razlike na osnovu seksualne orijentacije zahtevaju naročito ozbiljne razloge kao opravdanje i da je polje slobodne procene koje se državama članicama daje u ovoj oblasti usko. U pitanjima koja se odnose na stanarska prava, na primer, Sud je presudio da odbijanje da se dozvoli nadživlom nevenčanom istopolnom partneru da nasledi stanarsko pravo svog partnera, tamo gde je to dozvoljeno nevenčanim heteroseksualnim partnerima, predstavlja diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije u ostvarivanju prava na poštovanje doma, u suprotnosti sa članovima 8 i 14 Konvencije.⁶⁷

⁶¹ Preporuka Komiteta ministara Rec(2007) 17, od 21. novembra 2007. godine, načelo 44.

⁶² Presude u predmetima *B. protiv Francuske* od 25. marta 1992. godine, serija A br. 232-C, str. 52-54; *Sheffield i Horsham protiv Velike Britanije*, presuda od 30. jula 1998. godine, *Reports of Judgments and Decisions (Izveštaji o presudama i odlukama)*, 1998-V, str. 2021; *Christine Goodwin protiv Velike Britanije* [GC], br. 28957/95, 11. jul 2002, §§ 89 i 124, ECHR 2002-VI i *Grant protiv Velike Britanije*, br. 32570/03, ECHR 2006.

⁶³ *Christine Goodwin protiv Velike Britanije*, op. cit., stav 74.

⁶⁴ *Christine Goodwin protiv Velike Britanije*, op. cit. i *I protiv Velike Britanije*, 11. jul 2002. godine, stavovi. 101 i 81.

⁶⁵ Ibid. §§ 100 i 80. Treba imati u vidu da ova sudska praksa ne otvara vrata istopolnim brakovima pošto Sud samo prihvata pojam „društenog roda“ kao odlučujući faktor u određivanju pola. Jedan predmet je ipak u toku pred Sudom koji se tiče poništenja građanskog braka između dve osobe istog pola, naročito sa obrazloženjem da prema datom zakonodavstvu, „brak predstavlja zajednicu muškarca i žene“. Predmet *Chapin i Charpentier protiv Francuske*, br. 40183/07, v. the Communicated Cases Collection: Statement of facts and Questions to the parties (Zbirka dostavljenih predmeta: prikaz činjenica i pitanja za strane): <http://cmiskstr.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=40183/07&sessionid=30302497&skin=hudoc-cc-fr>.

⁶⁶ *K. B. protiv Agencije za penzije u Nacionalnoj zdravstvenoj službi i Državnog sekretara za zdravlje*, ESP, predmet C-117/01, presuda od 7. januara 2004. godine.

⁶⁷ *Karner protiv Austrije*, br. 40016, 24. jul 2003. godine, stavovi. 37-42.

U slučaju *Young protiv Australije*, Komitet za ljudska prava UN smatrao je da je odbijanjem države da dodeli licu u istopolnoj vezi penziju na osnovu toga što ono ne zadovoljava definiciju „izdržavanog lica“ prekršen član 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR) na osnovu njegove seksualne orijentacije. Prilikom donošenja tog zaključka, Komitet je podsetio na svoju stalnu pravnu doktrinu prema kojoj ne predstavlja svaka razlika zabranjenu diskriminaciju po ICCPR-u sve dok se zasniva na razumnim i objektivnim kriterijumima, te je napomenuo da država članica nije pružila nikakve argumente zašto bi razlika između istopolnih partnera kojima su prema zakonu bila uskraćena penzijska primanja, i nevenčanih heteroseksualnih partnera koji su dobili takve pogodnosti bila razumna i objektivna, niti bilo kakve dokaze koji bi ukazivali na postojanje faktora koji bi opravdavali takvu razliku.⁶⁸

24. Ako su registrovana partnerstva između osoba istog pola priznata prema domaćem zakonodavstvu, njihov pravni status i njihova prava i obaveze trebalo bi da budu istovetni pravima i obavezama heteroseksualnih parova u uporedivoj situaciji.⁶⁹ Procena da li je prema domaćim zakonima istopolni par u „uporedivoj situaciji“ sa parom gde su partneri suprotnog pola, prepuštena je, međutim, nacionalnim vlastima na osnovu konkretnih okolnosti svakog slučaja.⁷⁰ To znači da se u nekim okolnostima ne može smatrati da su istopolni parovi u situaciji uporedivoj sa situacijom parova gde su partneri suprotnog pola.

25. Podsećamo da se pravo na brak, kao što je navedeno u članu 12 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, odnosi na tradicionalni brak između osoba suprotnog pola. To je u nekoliko slučajeva potvrdio i Evropski sud za ljudska prava. U studiji o različitim oblicima bračnih i vanbračnih partnerstava i kohabitacija koju je za Evropski komitet o pravnoj saradnji (CDCJ) Saveta Evrope pripremio Danski institut za ljudska prava sa ciljem da se identifikuju moguće mere za izbegavanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta takođe se zaključuje da nedostatak pristupa braku ili nemogućnost da se dobije sličan status partnerstva za istopolne parove ima negativan uticaj na delotvornu zaštitu ljudskih prava lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba.⁷¹

Tamo gde domaće zakonodavstvo ne priznaje ni istopolna registrovana partnerstva ni nevenčane parove države članice bi trebalo da barem razmotre mogućnost pružanja istopolnim parovima nekih pravnih ili drugih sredstava za rešavanje praktičnih problema koji proističu iz tog nedostatka pravnog priznanja, bez ikakve diskriminacije. Posebno je jasno da to ne bi trebalo da za posledicu ima diskriminatorno postupanje prema parovima sa sličnim potrebama gde su partneri različitog pola. U tom smislu, treba napomenuti da je već 2000. godine Parlamentarna skupština Saveta Evrope, u svojoj Preporuci 1474 (2000), pozvala države članice da usvoje zakone koji bi predviđali registrovana partnerstva za istopolne parove.⁷²

26. Tokom čitavog porodičnog života i kada se roditelji razdvoje ili razvedu, glavni elementi koje treba imati u vidu pri donošenju svih odluka o roditeljskoj odgovornosti ili starateljstvu, tj. nezi i zaštiti, obezbeđivanju obrazovanja, održavanju ličnih odnosa, detetovom mestu prebivališta, upravljanju imovinom deteta, pravnom zastupanju, itd., trebalo bi da budu najbolji interesi deteta u skladu sa članom 3 § 1. Konvencije o pravima deteta. Uzimajući to u obzir, države članice bi trebalo da obezbede da se takve odluke donose bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.⁷³ U predmetu *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugala*,⁷⁴ u vezi sa dodelom starateljstva nad detetom bivšoj ženi podnosioca predstavke, Sud je utvrdio da je domaći sud napravio distinkciju u tom kontekstu na osnovu seksualne orijentacije podnosioca predstavke, što prema Konvenciji nije bilo prihvatljivo. Sud je stoga utvrdio povredu prava podnosioca predstavke na poštovanje njegovog porodičnog života (član 8), zajedno sa zabranom diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije (član 14).

27. Nijedna država nije dužna da omogući nevenčanim osobama da pojedinačno usvajaju decu. Ako one izaberu da dozvole takvo usvajanje prema svojim domaćim zakonima, trebalo bi da takve zakonske odredbe primenjuju bez diskriminacije.⁷⁵ Lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe trebalo bi stoga da budu u stanju da samostalno usvajaju decu isto kao i heteroseksualci u uporedivoj situaciji, pri čemu je najbolji interes deteta glavni element koji se uzima u obzir pri donošenju svih odluka koje utiču na decu.⁷⁶

⁶⁸ V. *Young protiv Australije* (dopis br. 941/2000, U.N. Doc. CCPR/C/78/D/941/2000(2003)), stav 10.2. Slična razmatranja primenjena su i u predmetu *X protiv Kolumbije* (dopis br. 1361/2005, U.N. Doc. CCPR/C/89/D/1361/2005 (2007), stav 7.2).

⁶⁹ Za potpun pregled nacionalnih propisa o istopolnim partnerstvima u državama članicama Saveta Evrope, v. studiju koju je za CDCJ pripremio Danski institut za ljudska prava o različitim oblicima bračnih i vanbračnih partnerstava i kohabitacija sa ciljem identifikovanja mogućih mera za izbegavanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, dokument CDCJ(2009)9, str. 18-22.

⁷⁰ *Tadao Maruko protiv Versorgungsanstalt der Deutschen Bühnen*, predmet C-267/06, stavovi 65 do 73.

⁷¹ Studija za CDCJ, op. cit., str. 23.

⁷² U skorijem periodu, 14. januara 2009, Evropski parlament pozvao je one države članice koje to još nisu učinile, i radi primene načela jednakosti, da preduzmu zakonodavne mere da prevaziđu diskriminaciju koju neki parovi doživljavaju zbog svoje seksualne orijentacije.

⁷³ U pogledu rodnog identiteta, to može da implicira, na primer, da ako bilo koji od roditelja promeni pol, to ne bi trebalo da ima bilo kakvo dejstvo na njihov prvobitni roditeljski status niti bi trebalo da predstavlja relevantno pitanje pri donošenju odluka o roditeljskom pravu.

⁷⁴ *Salgueiro Da Silva Mouta protiv Portugala*, presuda od 21. decembra 1999. godine, stavovi 34-36.

⁷⁵ V. *E.B protiv Francuske*.

⁷⁶ V. član 3 Međunarodne konvencije o pravima deteta.

Sud je već imao prilike da odlučuje o pitanju diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije u pogledu usvajanja dece od strane nevenčanih lica. U predmetu *Fretté protiv Francuske*, nakon što je utvrdio da se „odluka [da se odbaci njegov zahtev za odobrenjem usvojenja] koju je podnosilac predstavke osporavao bitno zasnivala na njegovoj otvorenoj homoseksualnosti“,⁷⁷ Sud je smatrao da opravdanje koje je dala Vlada izgleda objektivno i razumno i da razlika u postupanju na koju je uložena žalba nije diskriminatorna u smislu člana 14 Konvencije,⁷⁸ te da nije bilo nikakve sumnje da su rešenja kojima se odbacuje zahtev podnosioca predstavke za odobravanjem težila postizanju legitimnog cilja, a to je zaštita zdravlja i prava dece koja bi mogla biti uključena u postupak usvajanja.⁷⁹ Tako je kasnije u presudi Velikog veća u predmetu *E. B. protiv Francuske* Sud utvrdio da je seksualna orijentacija podnositeljki predstavke bila odlučujući faktor u odluci vlasti da odbiju da joj daju ovlašćenje koje je bilo neophodno da bi joj bilo dozvoljeno da usvoji dete. Pozivajući se na presudu u predmetu *Salgueiro da Silva Mouta*, Sud je stoga zaključio da su vlasti „napravile razliku na osnovu elemenata vezanih za njenu seksualnu orijentaciju, razliku koja prema Konvenciji nije prihvatljiva“. Sud je utvrdio kršenje članova 8 i 14 Konvencije.

28. Tamo gde domaće zakonodavstvo dozvoljava veštačku oplodnju za neudate žene, države članice bi trebalo da nastoje da obezbede pristup takvom lečenju bez diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije.

V Zapošljavanje

29. Prema praksi Suda, pitanja vezana za zapošljavanje mogu takođe biti podvedena pod zaštitu privatnog života u članu 8. U predmetu *Niemietz protiv Nemačke*,⁸⁰ Sud je naveo da „Izgleda, nadalje, da nema načelnog razloga zašto bi ovo shvatanje pojma 'privatnog života' trebalo shvatiti kao da isključuje aktivnosti profesionalne ili poslovne prirode jer, na kraju krajeva, većina ljudi ima značajnu, ako ne i najveću, mogućnost za razvijanje odnosa sa spoljnim svetom upravo tokom svog radnog veka. Argument u prilog tom stavu je činjenica da [...] nije uvek moguće jasno razlikovati koje aktivnosti pojedinca predstavljaju deo njegovog profesionalnog ili poslovnog života, a koje ne.“ Takođe bi sa ovog aspekta države trebalo da obezbede uspostavljanje i primenu odgovarajućih zakonskih i drugih mera kojima se obezbeđuje delotvorna zaštita od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta pri zapošljavanju i radu.

U javnom i privatnom sektoru trebalo bi usvojiti mere za garantovanje jednakih uslova po osnovu radnog odnosa (uključujući i uslove u odnosu na zapošljavanje i napredovanje) za sve, kao i za sprečavanje i borbu protiv diskriminacije i uznemiravanja na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i svih oblika viktimizacije, uključujući npr.:

- usvajanje pravila ponašanja koja se primenjuju i na poslodavce i na zaposlene;
- obuku i programe podizanja svesti namenjenih kako poslodavcima tako i zaposlenima o pitanjima u vezi sa takvom diskriminacijom na radnom mestu i o pravnim posledicama diskriminatorne prakse, sa naglaskom na postupke zapošljavanja i napredovanja;
- raspodelu informativnih materijala zaposlenima u kojima se objašnjavaju njihova prava, svi dostupni mehanizmi žalbe i delotvorni pravni lekovi;
- napore usmerene na to da se zapošljavaju lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe.

Treba ohrabriti razvijanje takvih mera u saradnji sa postojećim grupacijama ili udruženjima zaposlenih kojima je priznato da predstavljaju lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe.

Države bi naročito trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da ukinu zakone, propise i praksu kojima se vrši diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u pogledu pristupa i napredovanja u karijeri u okviru određenih profesija ili zanimanja, kao što su oružane snage. Naročito sa tog aspekta, potrebno je osmisliti i realizovati mere kako bi se obezbedila zaštita od mešanja na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u svakodnevnom životu pripadnika oružanih snaga (npr. istrage, upozorenja, zlostavljanje, šikaniranje, okrutni obredi inicijacije, ponižavanje i drugi oblici zlostavljanja), u skladu sa praksom Suda.⁸¹ Trebalo bi usvojiti kodekse ponašanja i programe obuke namenjene borbi protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u oružanim snagama kako bi se promovisali tolerancija i poštovanje ljudskog dostojanstva svakog pojedinca.

Gorenavedeno ne utiče na mogućnost da razlika u postupanju koja se zasniva na obeležju koje je vezano za pol neće predstavljati diskriminaciju kada, zbog prirode određenih profesionalnih aktivnosti ili konteksta u kome se one obavljaju, takvo obeležje predstavlja stvaran i određujući zahtev profesije, pod uslovom da mu

⁷⁷ *Fretté protiv Francuske*, presuda od 26. maja 2002. godine, stav 37.

⁷⁸ *Ibid*, stav 43.

⁷⁹ *Ibid*, stav 38.

⁸⁰ *V. Niemietz protiv Nemačke*, br. 13710/88, presuda od 16. decembra 1992. godine, stav 29.

⁸¹ *V. Smith i Grady protiv Velike Britanije i Lustig-Prean i Beckett protiv Velike Britanije*, presude od 27. decembra 1999. godine. Pitanje diskriminacije lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba u oružanim snagama takođe se pominje u nacrtu preporuke Komiteta ministara o ljudskim pravima pripadnika oružanih snaga.

je cilj legitiman, a zahtev srazmeran. Princip nediskriminacije neće biti prekršen ako razlika između pojedinaca u analognim situacijama ima objektivno i razumno opravdanje u ostvarivanju legitimnog cilja i korišćenju sredstava koja su prihvatljivo srazmerna cilju čijem se ostvarenju teži.⁸²

30. Diskriminacija pri zapošljavanju i radu od posebne je važnosti za transrodne osobe, koje su teško pogođene nezaposlenošću i socijalnom isključenošću. Broj transrodnih osoba koje ostaju bez posla, naročito tokom postupka promene pola, koje napuste posao da bi izbegle sve oblike uznemiravanja ili koje se odluče protiv promene pola iz istog razloga takođe je veoma visok.⁸³

Države članice stoga treba da obezbede da se mere za borbu protiv diskriminacije u zapošljavanju takođe odnose na pitanja rodnog identiteta, da vode računa da izbegnu nepotrebno otkrivanje polne istorije ili prethodnog imena transrodne osobe, kako u procedurama zapošljavanja tako i tokom radnog veka,⁸⁴ kao i da razvijaju programe koji se posebno usredsređuju na mogućnosti zaposlenja za transrodne osobe.

VI Obrazovanje

31. Pravo na obrazovanje je izraženo u članu 2 Protokola uz Konvenciju. Zdravlje i razvoj mladih ljudi pod velikim je uticajem sredine u kojoj žive, a škola ima presudno mesto u tome, posebno imajući u vidu to da diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kod mladih ljudi predstavlja faktor koji doprinosi izolaciji, lošem uspehu i klonulosti, pa čak može dovesti i do pokušaja samoubistva. Pravo dece da ne budu diskriminisana u uživanju svojih prava takođe je izraženo u članu 2 Konvencije o pravima deteta, a članom 29§1 iste Konvencije predviđa se da obrazovanje treba da bude usmereno na „razvoj ličnosti, talenata i mentalnih i fizičkih sposobnosti deteta do njegovih krajnjih mogućnosti“. Komitet Ujedinjenih nacija o pravima deteta beleži u vezi s tim da seksualna orijentacija predstavlja zabranjenu osnovu za diskriminaciju u tom pogledu i da mnoge mlade lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe nemaju pristup odgovarajućim informacijama, podršci i neophodnoj zaštiti kako bi im se omogućilo da žive u skladu sa svojom seksualnom orijentacijom i da je potrebno promovisati ljudska prava adolescenata kako bi se osiguralo da uživaju najviši mogući standard zdravlja, da se uravnoteženo razvijaju i da budu adekvatno pripremljeni da uđu u zrelo doba i preuzmu konstruktivnu ulogu u svojim zajednicama i društvu u celini.⁸⁵

Države bi stoga trebalo da štite prava dece i mladih na obrazovanje u bezbednom okruženju, bez nasilja, maltretiranja, socijalne isključenosti i drugih oblika diskriminacije i ponižavajućeg postupanja koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Takođe bi trebalo da preuzmu odgovarajuće mere da obezbede da direktori škola i nastavno osoblje budu u stanju da detektuju, analiziraju i delotvorno reaguju na svaki oblik diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u školi i bore se protiv njega i da se disciplina u obrazovnim ustanovama sprovodi na način spojiv sa ljudskim dostojanstvom, bez ikakve takve diskriminacije. Učenike ili studente koji su lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe i trpe isključenost ili nasilje ne bi trebalo izdvajati ili izolovati iz razloga zaštite: Trebalo bi utvrditi i poštovati njihov najbolji interes na participativnoj osnovi, a mere za ispravljanje takve situacije trebalo bi pre svega da budu usmerene protiv počinilaca.

32. Nerešavanje pitanja seksualne orijentacije ili rodnog identiteta može imati štetne posledice po samopouzdanje mladih lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba. Države bi stoga trebalo da se bave pitanjem seksualne orijentacije i rodnog identiteta uz poštovanje i objektivno u okviru, na primer, nastavnih programa ili časova seksualnog i zdravstvenog obrazovanja i da uspostavljaju inicijalne i dopunske programe obuke ili podrške za nastavnike i drugo obrazovno osoblje koji bi se bavili tim pitanjima, posebno iz perspektive borbe protiv diskriminacije. Evropski komitet za socijalna prava nedavno je potvrdio da jedna država, zvanično odobrivši ili omogućivši korišćenje udžbenika koji sadrže antihomoseksualne tvrdnje nije ispunila svoju pozitivnu obavezu da obezbedi delotvorno ostvarivanje prava na zaštitu zdravlja putem nediskriminatorskog seksualnog obrazovanja i obrazovanja o reproduktivnom zdravlju koje se „proteže i na to da obezbedi da obrazovni materijali ne učvršćuju ponižavajuće stereotipe i ovekovečuju oblike predrasuda koji doprinose društvenoj isključenosti, ugrađenoj diskriminaciji i uskraćivanju ljudskog dostojanstva, koje su često iskusile istorijski marginalizovane grupe kao što su osobe neheteroseksualne orijentacije“.⁸⁶

⁸² V. takođe Preporuku Komiteta ministara CM/Rec(2010)4 o ljudskim pravima pripadnika oružanih snaga (usvojenu 24. februara 2010. godine na 1077. sastanku zamenika ministara).

⁸³ Zapošljavanje je takođe od ključnog značaja za pristup određenim terapijama promene pola pošto može da obezbedi pokrivenost zdravstvenim osiguranjem.

⁸⁴ Prema izveštaju FRA (1. deo, str. 155), čak i nakon što je promena pola zvanično priznata, moguće je i dalje prikupljati podatke o prošlosti dotičnih lica, naročito u kontekstu konkurisanja za posao, putem pristupanja određenoj evidenciji. ESP je, u predmetu *P. protiv S. i Veća okruga Komvola (C-13/94)*, osudio otpuštanje osobe zbog razloga povezanog s promenom pola utvrdivši da je to predstavljalo polnu diskriminaciju.

⁸⁵ Komitet o pravima deteta, Opšti komentar br. 4 (2003): „Adolescent health and development in the context of the Convention on the Rights of the Child“ („Zdravlje i razvoj mladih u kontekstu Konvencije o pravima deteta“), 1. jul 2003. godine.

⁸⁶ V.: *Međunarodni centar za pravnu zaštitu ljudskih prava (INTERIGHTS) protiv Hrvatske* – Žalba u skladu sa Evropskom socijalnom poveljom br. 45/2007, odluka od 30. marta 2009. godine, stavovi. 60-61.

Države bi takođe trebalo da podstiču pristup studenata informacijama o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu i usvajanje kodeksa ponašanja protiv homofobičnih ili transfobičnih stavova ili svakog drugog neposrednog ili posrednog diskriminatorskog postupanja, kao i da proizvode i distribuiraju priručnike za nastavno osoblje i podstiču organizovanje kampanja i kulturnih manifestacija u školama protiv homofobije i transfobije, uz učešće relevantnih aktera u tim oblastima – uključujući, po potrebi, predstavnike lezbejskih, gej i biseksualnih i transrodnih organizacija – sa ciljem podizanja svesti o pitanjima diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta među prosvetnim radnicima, učenicima, studentima i roditeljima.

Obrazovni metodi, nastavni planovi i programi i resursi trebalo bi da služe da se poboljša razumevanje i poštovanje, između ostalog, različitih pojedinaca bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, uključujući i posebne potrebe učenika, studenata i njihovih roditelja i članova porodice. Na primer, države bi trebalo da preduzmu mere da adekvatno zadovolje posebne potrebe transrodnih učenika u njihovom školskom životu (npr. olakšavajući izmene upisanih podataka o imenu ili polu u školskim dokumentima).

Sve mere bi trebalo da uzmu u obzir prava roditelja u vezi sa obrazovanjem njihove dece, kao što je pravo da im se obezbede obrazovanje i nastava u skladu sa njihovim sopstvenim verskim i filozofskim uverenjima, kako je utvrđeno u članu 2 Protokola 1 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama.

VI Zdravstvena zaštita

33. Međunarodno pravo o ljudskim pravima tvrdi da svako ima pravo na standard života koji obezbeđuje zdravlje i blagostanje njega i njegove porodice, uključujući i zdravstvenu negu i neophodne socijalne službe, kao i da država svakome priznaje pravo na uživanje najvišeg ostvarivog standarda fizičkog i mentalnog zdravlja.⁸⁷ U Preporuci Rec(2006)18 Komiteta ministara državama članicama o zdravstvenim uslugama u multikulturalnom društvu, koja je usvojena 8. novembra 2006. godine, državama se preporučuje da svoje zdravstvene usluge prilagode potrebama multikulturalnog društva, između ostalog razvijajući „kulturnu kompetenciju“ za zdravstvene radnike, koja se može definisati kao sposobnost da se pruže efikasne zdravstvene usluge, uzimajući u obzir, između ostalog, seksualnu orijentaciju pacijenta.

Izveštaj Agencije Evropske unije za osnovna prava (FRA) pokazuje da mnoge lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe trpe diskriminaciju u oblasti zdravstvene zaštite: na primer, savetuje im se da se podvrgnu psihijatrijskom lečenju, a gej muškarci se i dalje povezuju sa HIV-om, pa čak i sa pedofilijom.⁸⁸ Zbog toga mnoge lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe ne otkrivaju svoju seksualnu orijentaciju lekaru opšte prakse i odriču se lečenja u strahu od diskriminacije ili netolerantnih reakcija, što može dovesti ne samo do fizičkih već i do mentalnih problema⁸⁹, uključujući probleme u ishrani, zloupotrebu droga ili alkohola, depresiju, samoubistva i pokušaje samoubistva.⁹⁰

Države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da svakome zajemče pristup zdravstvenim ustanovama, proizvodima i uslugama i da svako ima pristup svojoj medicinskoj evidenciji, bez ikakve diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države bi trebalo da uvedu odgovarajuće politike i programe obrazovanja i obuke kako bi osobama koje rade u zdravstvenom sektoru omogućile da pružaju najviši mogući standard zdravstvene zaštite svima, uz puno poštovanje za seksualnu orijentaciju i rodni identitet svake osobe. To, na primer, uključuje:

- podsticanje studija i istraživanja o zdravlju lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba kako bi se identifikovale i zadovoljile njihove specifične potrebe;
- uzimanje u obzir posebnih potreba lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba pri formulisanoj nacionalnih planova zdravstvene zaštite, zdravstvenih anketa, programa zdravstvene obuke i kurseva i materijala za obuku, kao i pri praćenju i ocenjivanju kvaliteta zdravstvenih usluga;
- garantovanje da programi i usluge edukacije, prevencije, nege i lečenja u oblasti seksualnog i reproduktivnog zdravlja poštuju različitost seksualne orijentacije i rodnog identiteta i da budu podjednako dostupni svima;
- podsticanje zdravstvenih radnika i socijalnih radnika da stvaraju okruženje koje je ohrabrujuće i otvoreno za mlade lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe, npr. sprovođenjem informativnih akcija.

Kada je reč o tome ko ima pristup hospitalizovanoj osobi i podacima o njenom zdravstvenom stanju, kao i o pitanju donošenja medicinskih odluka u hitnim slučajevima, države bi trebalo da priznaju kao „najbližeg srodnika“ osobu koju je kao takvu identifikovao sam pacijent. U svakom slučaju, nacionalna pravila o

⁸⁷ Član 25 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i član 12 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

⁸⁸ Izveštaj FRA, 2.'deo, str. 78.

⁸⁹ U vezi sa odbijanjem otkrivanja seksualne orijentacije lekarima opšte prakse iz straha od diskriminacije, može se uočiti jasna tendencija psiholoških problema, samoubistava i pokušaja samoubistva među lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama, a naročito među mlađim lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim osobama.

⁹⁰ V. takođe Rezoluciju Parlamentarne skupštine 1608(2008) o samoubistvima među decom i tinejdžerima u Evropi: ozbiljan problem u oblasti javnog zdravlja, posebno stavovi 9 i 10.

pitanjima koja se tiču „najbližeg srodnika“ trebalo bi primenjivati bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

34. Svetska zdravstvena organizacija (SZO) jasno je stavila do znanja da homoseksualnost ne treba smatrati bolešću, uklonivši taj pojam iz Međunarodne statističke klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema 1990. godine i skinuvši je sa liste bolesti na svom kongresu 1992. godine, što je od značaja za sve države potpisnice Povelje SZO. Shodno tome, države bi trebalo da preduzmu neophodne mere da se homoseksualnost izričito ukloni iz njihovih nacionalnih klasifikacija bolesti. Takođe bi trebalo da obezbede da niko ne bude podvrgnut bilo kakvom obliku lečenja, protokola ili medicinskog ili psihološkog testa ili da bude zatvoren u zdravstvenoj ustanovi zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

35-36. Praksa Suda smatra pravo na seksualno samoopredeljenje jednim od aspekata prava na poštovanje nečijeg privatnog života zajemčeno članom 8 Konvencije i zahteva od država ugovornica da obezbede mogućnost podvrgavanja hirurškoj intervenciji koja dovodi do pune promene pola, ali i da planovi osiguranja pokriju „medicinski neophodno“ lečenje uopšte, što može da obuhvata i operaciju promene pola.⁹¹ Tamo gde je zakonom predviđeno pokrivanje neophodnih troškova zdravstvene zaštite od strane javnih ili privatnih sistema socijalnog osiguranja, takvo pokrivanje bi trebalo da se obezbedi razumno, neproizvoljno i nediskriminatorno,⁹² uzimajući u obzir i dostupnost resursa.

Što se tiče uslova koji regulišu postupke promene pola, međunarodno pravo o ljudskim pravima predviđa da niko ne može biti podvrgnut lečenju ili medicinskom eksperimentu bez sopstvenog pristanka.⁹³ Hormonsko ili hirurško lečenje, kao preduslov za pravno priznanje promene pola (vidi §19 u gornjem tekstu), trebalo bi stoga da bude ograničeno na ono lečenje koje je strogo neophodno, i uz saglasnost dotičnog lica. Slično tome, trebalo bi napustiti terapiju kojom se transrodne osobe primoravaju da prihvate pol koji su imale na rođenju, a države bi trebalo da preduzmu odgovarajuće mere da obezbede da nijednom detetu telo ne bude nepovratno izmenjeno medicinskim postupcima osmišljenim da mu nametnu polni identitet bez njegovog punog, slobodnog i informisanog pristanka, u skladu s njegovim godinama i zrelošću, osim ako takvo medicinsko mešanje nije neophodno iz drugih zdravstvenih razloga.

VI Stanovanje

37. Države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da obezbede nediskriminatornu sigurnost zakupa i pristupa lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba smeštaju koji je cenovno pristupačan, pogodan za stanovanje, dostupan, kulturno adekvatan i bezbedan, uključujući skloništa i druge oblike hitnog smeštaja.⁹⁴

U skladu s tim načelom, trebalo bi preduzeti mere da se spreči, na primer, odbijanje da se smeštaj proda ili iznajmi nekoj osobi ili da se pruži finansijska pomoć licu za kupovinu stambene jedinice ili da se priznaju prava partnera stanara zbog njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. U predmetu *Karner protiv Austrije*,⁹⁵ Evropski sud za ljudska prava konstatovao je s tim u vezi da je odbijanje da se nadživlom nevenčanom istopolnom partneru dozvoli da nasledi stanarsko pravo svog partnera, pri čemu ta mogućnost postoji za nevenčane heteroseksualne partnere, predstavlja diskriminatorno postupanje na osnovu seksualne orijentacije u ostvarivanju prava na poštovanje doma, u suprotnosti sa članovima 8 i 14 Konvencije. Informativni materijali u tom smislu mogli bi, na primer, biti učinjeni dostupnima stanodavcima i zakupcima sa ciljem da se identifikuju i spreče slučajevi diskriminacije u stambenoj oblasti.

Adekvatna i delotvorna pravna ili druga odgovarajuća sredstva trebalo bi da budu dostupna onima koji tvrde da su žrtve diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u pogledu njihovog prava da imaju pristup stanovanju.

38. Mnoge lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe, posebno mlade osobe, odbacuju njihove vlastite porodice i oni mogu postati beskućnici. Države bi stoga trebalo da uspostave socijalne programe, uključujući programe podrške, kako bi uticale na faktore koji se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, a koji povećavaju izloženost beskućništvu, posebno dece i mladih,⁹⁶ i da podstiču akcije podrške i

⁹¹ *Van Kück protiv Nemačke*, br. 35968/07, presuda od 12. juna 2003. godine, stavovi 73 do 86.

⁹² *V. L protiv Litvanije*, presuda od 11. septembra 2007. godine, §59, i *Schlumpf protiv Švajcarske*, br. 29002/06, presuda od 8. januara 2009. godine, §115.

⁹³ V. s tim u vezi Opšti komentar br. 14 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, §8, i Konvenciju iz Ovida o ljudskim pravima i biomedicini od 4. aprila 1997. godine, CETS br. 164, poglavlje II.

⁹⁴ Opšti komentar br. 4 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava u vezi sa članom 11 ICESCR, dokument E/1992/23. V. takođe *Karner protiv Austrije*, op.cit., u vezi sa članom 8 Evropske konvencije. Predlog za Evropsku direktivu o sprovođenju načela jednakog postupanja među osobama bez obzira na veroispovest ili uverenje, invalidnost, starost ili seksualnu orijentaciju izričito predviđa zaštitu lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba od diskriminacije u pristupu robama i uslugama, uključujući i stanovanje.

⁹⁵ *Karner protiv Austrije*, op cit, stavovi 37-42.

⁹⁶ Kao što su socijalna isključenost, nasilje u porodici i drugi oblici nasilja, diskriminacija, nedostatak finansijske nezavisnosti i odbacivanje od strane porodica ili kulturnih zajednica.

sigurnosti u susjedstvu. Države bi trebalo da obezbede programe obuke i podizanja nivoa svesti kako bi se obezbedilo da relevantne agencije budu svesne i osetljive na potrebe onih koji se suočavaju sa beskućništvom ili nepovoljnim socijalnim položajem usled svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, posebno u slučaju mladih lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih osoba.

IX. Sport

39-41. Sport može igrati ključnu ulogu u socijalnoj integraciji i podsticanju tolerancije i poštovanja različitosti u društvu. Lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe često su u nepovoljnom položaju kada je reč o učešću u sportskim aktivnostima, kako u redovnim sportskim organizacijama tako i u školi. Homofobija, transfobija i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, isto kao i rasizam i drugi oblici diskriminacije, neprihvatljivi su u sportu i protiv njih se treba boriti, kako između učesnika tako i u njihovom odnosu sa gledaocima.

Države članice bi stoga trebalo da preduzmu odgovarajuće mere da sprovedu preporuke i načela vezana za sport koje su usvojila tela Saveta Evrope u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, bez obzira na to da li uključuju takve konkretne reference ili ne. Države bi trebalo da razmotre preporuku PSSE 1635 (2003) od 25. novembra 2003. godine o lezbejkama i gejevima u sportu, pozivajući države da „obuhvate homofobiju i uvredljiv jezik usmeren na lezbejke i gejeve kao osnovu za optužbu zbog diskriminacije i uznemiravanja na osnovu seksualne orijentacije; da homofobično skandiranje na sportskim događajima ili oko njih učine krivičnim delom, kao što je trenutno slučaj sa rasističkim skandiranjem u mnogim državama članicama; da uključe NVO-e iz gej i lezbejske zajednice u svoje sportske kampanje i u sve druge neophodne korake za izgradnju poverenja“. Takođe bi trebalo da implementiraju relevantne odredbe Evropske konvencije o nasilju i lošem ponašanju gledalaca na sportskim priredbama, a naročito na fudbalskim utakmicama, Evropske sportske povelje i Preporuke ECRI o opštoj politici br. 12,⁹⁷ prilagođavajući ih kako bi se obuhvatila diskriminacija sportista ili sportskih gledalaca na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Sportske aktivnosti i objekti trebalo bi da bude otvoreni za sve, bez diskriminacije po bilo kom osnovu, uključujući i seksualnu orijentaciju i rodni identitet. S tim u vezi, države bi trebalo da podstiču izradu i distribuciju kodeksa ponašanja kad je reč o pitanjima u vezi sa sportom i seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom za potrebe sportskih organizacija i klubova. Takođe bi trebalo da podstiču partnerstva između udruženja koja predstavljaju lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe i sportske klubove i antidiskriminacione kampanje u svetu sporta, i da podržavaju sportske klubove koje osnivaju lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe. Posebno kada je reč o transrodnim osobama, države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da stanu na put njihovom isključivanju iz sportskih aktivnosti ili takmičenja⁹⁸, da uklone prepreke na koje transrodne osobe nailaze prilikom učešća u sportovima i da im priznaju pol koji odaberu, posebno u vezi sa pristupom svlačionici, u interesu fer konkurencije.

X. Pravo na traženje azila

42. Parlamentarna skupština je u Preporuci 1470 (2000),⁹⁹ kritikovala činjenicu da većina država članica Saveta Evrope nije priznala progon na osnovu seksualne orijentacije kao valjan razlog za davanje azila. Takođe je primetila da prema članu 1.A.2. Konvencije o statusu izbeglica iz 1951. godine homoseksualci koji imaju osnovan strah od progona zbog svog seksualnog opredeljenja predstavljaju izbeglice kao pripadnici „određene društvene grupe“, a samim tim bi trebalo da im bude odobren izbeglički status. Preporuka Rec(2004) 9 Komiteta ministara od 30. juna 2004. godine dala je definiciju pojma „određena društvena grupa“ i utvrdila načela za određivanje da li je neka osoba progona zbog pripadništva određenoj društvenoj grupi.¹⁰⁰ U slučajevima gde države članice imaju međunarodne obaveze u tom pogledu, one bi trebalo da uvažavaju činjenicu da opravdani strah od progona na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta može da bude valjan razlog za davanje izbegličkog statusa i azila prema

⁹⁷ Evropska konvencija o nasilju i lošem ponašanju gledalaca na sportskim priredbama, a naročito na fudbalskim utakmicama CETS br. 120, od 19. avgusta 1985. godine. Evropska sportska povelja, Preporuka br. R(92)13 rev Komiteta ministara, usvojena 24. septembra 1992. godine. Preporuka ECRI o opštoj politici br. 12 za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije u sportu (koju je ECRI usvojio 19. decembra 2008. godine).

⁹⁸ U skladu sa Stokholmskom deklaracijom, koju je Međunarodni olimpijski komitet usvojio u maju 2004. godine, gde se navode uslovi pod kojima neka osoba može da se takmiči u sportskom događaju sa polom koji se razlikuje od pola koji je imala na rođenju.

⁹⁹ Preporuka 1470 (2000), usvojena 30. juna 2000. godine, o položaju gejeva i lezbejki i njihovih partnera u pogledu azila i imigracije u državama članicama Saveta Evrope.

¹⁰⁰ Preporuka Rec(2004)9, usvojena 30. juna 2004. godine, o pojmu „pripadništva određenoj društvenoj grupi“ (MPSG) u kontekstu Konvencije o statusu izbeglica iz 1951. godine. Tu se navodi da „određena socijalna grupa predstavlja grupu lica koja imaju ili kojima se pripisuje zajedničko obeležje osim opasnosti od progona i koje društvo doživljava kao grupu ili koje kao takvu identifikuju država ili progonitelji. Progonjenje neke grupe može, međutim da bude merodavan faktor u određivanju vidljivosti neke grupe u određenom društvu“. Ona takođe predviđa da „pojam MPSG treba tumačiti široko i obuhvatno u svetlu cilja i svrhe Konvencije iz 1951. godine. Međutim, tumačenje koncepta MPSG ne bi trebalo da proširuje domašaj Konvencije kako bi se državama nametale obaveze na koje nisu pristale“ i da „samo pripadništvo određenoj društvenoj grupi, kao što je gore opisano, neće obično biti dovoljno da potkrepi zahtev za izbegličkim statusom. Svaki zahtev za azilom mora se individualno razmatrati imajući u vidu povezanost između MPSG-a i postojeće opasnosti od progona. Nadalje, moraju se uzeti u obzir činjenične okolnosti u zemlji porekla. Mogu, međutim, postojati, posebne okolnosti u pojedinačnim predmetima, gde samo pripadništvo može biti dovoljan razlog za strah od progona“.

domaćem zakonodavstvu. Međutim, tumačenje koncepta pripadnosti određenoj društvenoj grupi iz Konvencije iz 1951. godine ne bi trebalo državama da nameće obaveze na koje one nisu pristale.

Što se tiče postupka za ispitivanje zahteva za azil, osoblju odgovornom za obradu tih zahteva trebalo bi obezbediti obuku o konkretnim problemima sa kojima se susreću lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne izbeglice ili lica koja traže azil. Zahtev za azil ne bi trebalo odbiti na osnovu toga što bi podnosilac zahteva mogao da izbegne progon u zemlji porekla tako što bi prikrio svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet.

43. Zaštita prava na život i zabrana mučenja povlači obavezu država članica da ne deportuju osobu u državu u kojoj će ona verovatno biti podvrgnuta postupanju u suprotnosti sa članovima 2 i 3 Konvencije.¹⁰¹ Prema članu 33. Konvencije o statusu izbeglica iz 1951. godine, „nijedna država ugovornica neće ni na koji način proterati ili vratiti izbeglicu na granice teritorije gde bi njen život ili sloboda bili ugroženi zbog njene - [...] pripadnosti određenoj društvenoj grupi.“ Ako postoji opasnost da nad nekom osobom bude izvršena smrtna kazna ili da ona bude podvrgnuta mučenju, nečovečnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u svojoj zemlji porekla, države članice bi trebalo da se uzdrže od vraćanja tih osoba i umesto toga bi trebalo da im obezbede zaštitu koju traže. Kada su istopolni seksualni odnosi protivzakoniti u nekom društvu, izricanje teških krivičnih sankcija koje predstavljaju gorenavedeni rizik takođe se može smatrati valjanim razlogom da se neka osoba ne šalje u tu zemlju.

44. U skladu sa pozitivnom obavezom da zaštite sva lica lišena slobode (v. § 4 gore), a posebno ona koja su naročito ugrožena, države bi trebalo da preduzmu neophodne mere za zaštitu lezbejki, gejeva i biseksualnih i transrodnih izbeglica ili lica koja traže azil od zloupotreba kao što su maltretiranje, ponižavanje, seksualno zlostavljanje, silovanje i drugi oblici uznemiravanja i da obezbede delotvorne pravne lekove za takve događaje ukoliko do njih dođe.

Države treba da lezbejkama, gejevima i biseksualnim i transrodnim tražiocima azila i izbeglicama obezbede odgovarajuću pomoć i informacije o njihovim pravima, naročito u pogledu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, na jeziku koji razumeju. Osoblje centara za administrativni pritvor, policija i medicinsko osoblje, kao i dobrovoljne organizacije koje imaju pristup takvim mestima trebalo bi da dobiju odgovarajuću obuku i informacije o pitanjima koja se tiču seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

XI. Nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava

45. Nacionalnim institucijama za zaštitu ljudskih prava, koje mogu da uključuju, ali nisu ograničene na tela za zaštitu ravnopravnosti i ombudsmana, trebalo bi dati najširi mogući mandat za borbu protiv problema diskriminacije, uključujući i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kao i višestruku diskriminaciju, uzimajući u obzir „Pariske principe“, koji se odnose na status i funkcionisanje nacionalnih institucija za zaštitu i promociju ljudskih prava.¹⁰²

XI. Višestruka diskriminacija

46. Ljudska bića nisu definisana jednim jedinim kriterijumom, kao što je pol, boja kože, jezik, nacionalno, etničko ili socijalno poreklo, veroispovest, starost ili seksualna orijentacija, već su bića sa različitim identitetima, pri čemu se čitav niz kriterijuma nalazi u međusobnoj interakciji. Može se reći da do višestruke diskriminacije dolazi kada neka osoba trpi diskriminaciju usled povezanosti sa najmanje dva različita zaštićena osnova diskriminacije ili zbog specifične kombinacije najmanje dva takva osnova. Ova poslednja situacija često se naziva i međusektorskom diskriminacijom. Primer toga je kada se prema lezbejki nepovoljnije postupa nego što bi se postupalo prema heteroseksualnoj ženi, ali i nepovoljnije nego prema gej muškarcu.¹⁰³

Seksualna orijentacija i rodni identitet jesu faktori koji će, u kombinaciji s jednim ili više drugih faktora, kao što su rasa ili pol, povećati ugroženost dotičnih lica. Države bi trebalo da budu svesne realnosti pojave višestruke ili međusektorske diskriminacije i da se podstiču da preduzimaju odgovarajuće mere kako bi obezbedile delotvornu zaštitu protiv nje.

¹⁰¹ *Soering protiv Velike Britanije*, presuda od 7. juna 1989. godine. Sud je već primenio pravilo br. 39 Pravila Suda u pogledu deportacije lica koje tvrde da će biti izložena opasnosti od postupanja suprotnog članovima 2 i/ili 3 Konvencije zbog svoje seksualne orijentacije ukoliko budu vraćena u zemlju porekla (u slučaju deportacija u Avganistan, Pakistan ili Iran, na primer). Osnovanost zahteva u tim slučajevima još nije razmatrana.

¹⁰² Načela koja se odnose na položaj i funkcionisanje nacionalnih institucija za zaštitu i promovisanje ljudskih prava, poznata kao „Pariski principi“, izloženi u rezoluciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 48/134 od 20. decembra 1993. godine (A/RES/48/134).

¹⁰³ Danski institut za ljudska prava: „*Tackling multiple discrimination – Practices, policies and laws*“ („*Borba protiv višestruke diskriminacije – praksa, politike i zakoni*“), izveštaj koji je naručila Evropska komisija, septembar 2007. Na Svetskoj konferenciji protiv rasizma, rasne diskriminacije, ksenofobije i srodnih oblika netrpeljivosti, u Durbanu, 2001. godine, Generalna skupština Ujedinjenih nacija prepoznala je fenomen višestruke diskriminacije (Izveštaj, deklaracija br. 2, dokument A/CONF.189/12, str. 5).

One bi, na primer, mogle da nastoje da razviju statističke instrumente koji uzimaju u obzir iskustva višestruke ili međusektorske diskriminacije, uz poštovanje osnovnih načela o pravu na privatnost. Osim toga, trebalo bi uzeti u obzir zakonske odredbe kojima se zabranjuje diskriminacija u slučajevima višestruke ili međusektorske diskriminacije, a nacionalnim institucijama za zaštitu ljudskih prava, uključujući tela za zaštitu ravnopravnost i ombudsmane, trebalo bi dati najširi mogući mandat, tako da mogu da rešavaju probleme diskriminacije po nizu osnova, uključujući naročito seksualnu orijentaciju i rodni identitet.